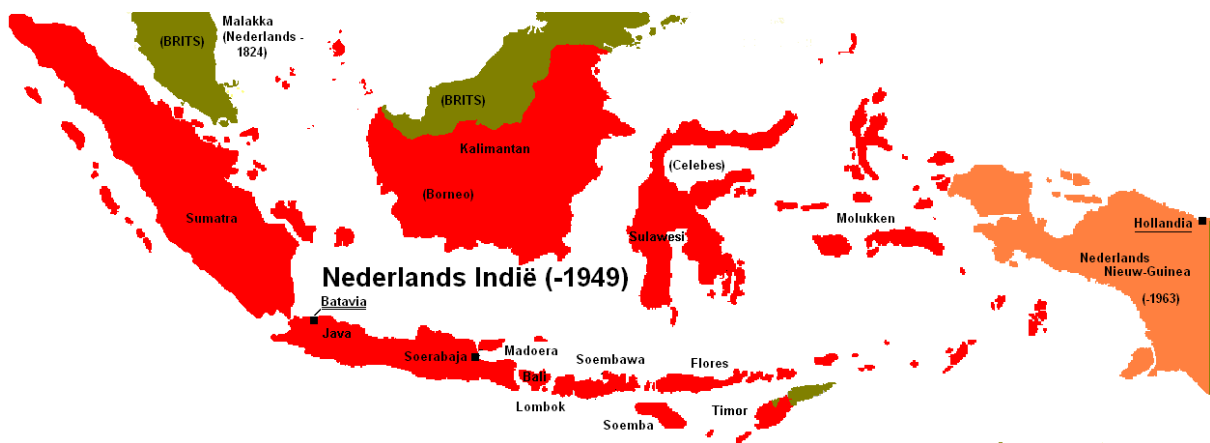

De Vuile Oorlog

De politieke verantwoordelijkheid voor de oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië 1945-1949

MA Thesis Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Docent: Dr. Remco Raben
Student: Monica Ceulen
Studentnr: 3712141
Datum: 15 januari 2016

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: De tijdgeest in de jaren 1945-1949	13
1.1 Nederland en de internationale ontwikkelingen op het gebied van humanitair oorlogsrecht en mensenrechten.	13
1.2 De politieke houding ten aanzien van de Indonesische kwestie.....	15
1.3 Een vergelijking met de dekolonisatieprocessen van de Britten en Fransen	33
Hoofdstuk 2: De affaires.....	35
2.1.De militaire operatie in Pesing	35
2.2.Het treintransport van Bondowoso naar Soerabaja	37
2.3.De militaire actie in Peniwen ‘ACTIE HAAI’	41
Hoofdstuk 3 : Doofpot of openheid?	44
3.1 De Pesing affaire: ‘De zuivering van Pesing’	44
3.2 De Bondowoso affaire: ‘Gruwelijk schandaal in Indonesië’	47
3.3 De Peniwen affaire	50
Hoofdstuk 4: De kabinetten en hun maatregelen in de affaires.....	55
4.1 Maatregelen in de Pesing affaire: de interdepartementale onderzoekscommissie	55
4.2 Maatregelen in de Bondowoso affaire: politieke bemoeienis met het vervolgingsbeleid van de marine	58
4.3 Maatregelen in de Peniwen affaire: de interdepartementale commissie	63
Conclusie	66
Bibliografie	71

Inleiding

In de zomer van 2013 kondigde minister-president Mark Rutte aan dat Nederland op korte termijn excuses zou aanbieden aan de Indonesische slachtoffers van de door Nederlandse militairen gepleegde ‘geweldsexcessen’ tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (1945-1949). Slachtoffers en nabestaanden van de oorlogsmisdaden in Zuid-Celebes (nu Zuid-Sulawesi) en Rawagedeh (nu Balongsari, Java) hadden de Nederlandse staat hiertoe gedwongen door middel van twee civiele rechtszaken.¹

Hoewel het de eerste keer in de geschiedenis is dat Nederland officieel excuses aanbiedt voor de oorlogsmisdaden die Nederlandse militairen begingen in Indonesië, is het niet de eerste keer dat de Nederlandse staat voor de acties van Nederlandse militairen verantwoording moest afleggen. Tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vroegen diverse Kamerleden en de pers de verschillende Nederlandse kabinetten ook al om opheldering over wandaden van Nederlandse militairen. Het is een vaststaand feit dat de Nederlandse regeringen toen al wisten dat Nederlandse militairen zich schuldig maakten aan oorlogsmisdaden. Gedurende de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd kwamen namelijk regelmatig berichten Nederland binnen over het gewelddadige optreden van Nederlandse militairen. Vaak doken deze berichten op in linkse dag- en weekbladen als *De Waarheid*, *Vrij Nederland*, *Het Parool* en *De Groene Amsterdammer*.² De eerste melding in de pers over ‘geweldsexcessen’ van Nederlandse militairen waarover de Kamer vragen stelde verscheen al in januari 1946. Nederlandse troepen hadden als represaillemaatregel branden gesticht in dorpen op het eiland Java. De minister van Overzeese Gebiedsdelen, Johann Logemann, moest hierover rekenschap afleggen in de Tweede Kamer.³

Zo werd het noodkabinet na de Tweede Wereldoorlog, het kabinet Schermerhorn-Drees (juni 1945-juli 1946), al op het matje geroepen door de oppositie en de pers voor het Nederlandse militaire geweld. Ook de opeenvolgende kabinetten, het kabinet Beel (juli 1946-augustus 1948) en het kabinet Drees-Van Schaik (augustus 1948-maart 1951) moesten regelmatig opheldering geven over het optreden van het Nederlandse leger. In de periode

¹ Bart Luttikhuis, ‘Juridisch afgedwongen excuses. Rawagedeh, Zuid-Celebes en de Nederlandse terughoudendheid’, *BMGN – Low Countries Historical Review* volume 129-4 (2014) 92-105, aldaar 92-93.

² Zie voor een overzicht van publicaties over excessen in dag- en weekbladen: *De Excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950*, ingeleid door Jan Bank (Den Haag 1995 [1969]) 254-281.

³ *De Excessennota*, bijlage 12, 162.

1946-1949 is de wijze van optreden van de Nederlandse militairen zelfs negentig maal aan bod geweest in het parlement.⁴

Hoewel de opeenvolgende kabinetten al in een vroegtijdig stadium van het conflict kennis namen van het gewelddadige militaire optreden – en zij dus bijtijds konden ingrijpen – bleef het aantal meldingen van oorlogsmisdaden bij de civiele en militaire instanties in Nederlands-Indië binnenstromen. De centrale vraagstelling van deze thesis is of de kabinetten in de jaren 1945-1949 hun verantwoordelijkheid hebben genomen, wetend dat Nederlandse militairen zich schuldig maakten aan oorlogsmisdaden. In de literatuur is deze vraag nog niet nauwkeurig onderzocht.

Om het antwoord op de vraag naar de politieke verantwoordelijkheid te onderzoeken is het van belang om de tijdgeest van de politiek te aanzien van de dekolonisatieoorlog en het Nederlandse militaire geweld in beschouwing te nemen. Dit is deelvraag een. In de geschiedschrijving is het namelijk essentieel om het verleden te beoordelen met de kennis en het denken van destijds. Het is ook van belang om als deelvraag twee na te gaan of de kabinetten openheid met betrekking tot de misdaden nastreefden en als deelvraag drie om de maatregelen die de kabinetten troffen tegen het Nederlandse militaire geweld te beoordelen.

Om de antwoorden op deze laatste twee vragen, of de kabinetten openheid nastreefden en voldoende maatregelen troffen, te onderzoeken, kijkt dit onderzoek naar drie casus: de Pesing affaire (1946), de Bondowoso affaire (1947) en de Peniwen affaire (1949). Dit onderzoek behandelt deze casus omdat ik zo op gerichte wijze het handelen van de kabinetten kan beoordelen. Zo zijn daarbij de drie opeenvolgende kabinetten in dit onderzoek vertegenwoordigd. De Pesing affaire speelde namelijk gedurende het kabinet Schermerhorn-Drees, de Bondowoso affaire gedurende het kabinet Beel en de Peniwen affaire gedurende het kabinet Drees-Van Schaik. Een laatste reden, zij het van ondergeschikt belang, is dat er vrijwel geen wetenschappelijk onderzoek gedaan is naar deze affaires. Over de Bondowoso is een journalistieke publicatie verschenen. Deze publicatie mist echter verwijzingen naar primaire bronnen en secundaire literatuur en voldoet zo niet aan de wetenschappelijke normen.⁵ Over de Pesing affaire is slechts één wetenschappelijk artikel

⁴ *De Excessennota*, bijlage 12, 162-172.

⁵ Zie hiervoor de publicatie van Ad van Liempt, *De Lijkentrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden* (Nieuwegein 1997).

verschenen. Peter Romijn bespreekt in 'Learning on "the job": Dutch war volunteers entering the Indonesian war of independence, 1945-46' op welke wijze het Nederlandse leger (Zeeuwse) soldaten rekruteerden, trinden en inzetten in een guerrillaoorlog.⁶ Romijn bespreekt echter voornamelijk de militaire invalshoeken en laat de politieke invalshoeken achterwege. Over de Peniwen affaire zijn nog geen wetenschappelijke studies verschenen.

Omdat de minister van Overzeese Gebiedsdelen rekenschap aan de Kamer en zijn collega's in het kabinet moest afleggen, ligt de focus van dit onderzoek in eerste instantie op deze actor. De focus ligt in tweede instantie op de minister van Buitenlandse Zaken en op de minister-president. De minister van Overzeese Gebiedsdelen, de minister van Buitenlandse Zaken en de minister-president waren tijdens de onafhankelijkheidsoorlog de drie-eenheid die het Indonesiëbeleid in Den Haag verzorgden.

Ten aanzien van de vraag of de kabinetten tijdens de dekolonisatieoorlog hun verantwoordelijkheid hebben genomen voor de oorlogsmisdaden, is de dominante visie in de literatuur dat de regeringen deze niet konden of niet wilden nemen.⁷ J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix beschrijven in hun studie van het Nederlandse militaire geweld hoe het met de mogelijkheden van de politiek stond om geweld te beheersen. Van Doorn en Hendrix stellen dat Den Haag eigenlijk machteloos was. Zij stellen dat de Nederlands regering een leger aan het Nederlands-Indische gouvernement ter beschikking had gesteld. Eenmaal daar aanwezig werd de greep op dit leger vanuit de Nederlandse politiek losser dan Den Haag gewent zou hebben. Dat komt niet alleen door de geografische oorzaak, maar ook door de formele scheiding van verantwoordelijkheden. De pogingen om informatie te krijgen over oorlogsmisdaden vanuit Den Haag demonstreren volgens de auteurs die 'Haagse onmacht'.⁸

De historici Stef Scagliola en Hans Daalder zijn het eens met deze visie. Den Haag kon niet veel meer doen dan om inlichtingen verzoeken. In Batavia lag vervolgens de verantwoordelijkheid om actie te ondernemen, niet in Den Haag.⁹ De militaire instanties

⁶ Peter Romijn, 'Learning on "the job": Dutch war volunteers entering the Indonesian war of independence, 1945-46', *Journal of genocide research*, volume 14 nr 3-4 (2012) 317-336.

⁷ Zie: J.A.A van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: over het Nederlands-Indonesische conflict* (Rotterdam 1970); Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie* (proefschrift Amsterdam 1983) 423-430; Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984); Vincent Houben, 'A torn soul: The Dutch public Discussion on the Colonial Past in 1995' *Indonesia* (1997 Cornell University) 47-66, aldaar 59-63; Stef Scagliola, *Last van de Oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 105-106; Hans Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004) 447-448.

⁸ Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 197.

⁹ Scagliola, *Last van de Oorlog*, 105-106; Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 447-448.

lagen dikwijls dwars als Batavia dan een onderzoek instelde. Dit kwam doordat zij 'ingebouwde mechanismen' hadden, zoals bureaucratie en lange – formele – verantwoordingslijnen, die hen beschermden. Daarnaast hoorde openheid van zaken niet tot de 'bedrijfscultuur' van defensie.¹⁰ Bovendien zorgden de militaire en civiele instanties of oorlogsomstandigheden geregeld voor een vertraging van onderzoeken, waardoor het onmogelijk was juridische bewijslast te vinden. Hierdoor was strafvervolgning van militairen vaak niet uitvoerbaar.¹¹

Willem IJzereef, Vincent Houben en Scagliola voegen daaraan toe dat de regering haar verantwoordelijkheid niet wilde nemen omdat zij ervoor koos om berichten over oorlogsmisdaden tegen te spreken of deze in de doofpot te stoppen.¹² De regering deed dit niet alleen om nationale en internationale politieke steun te behouden voor de militaire interventie in Indonesië, maar ook om soldaten te behoeden voor het verlies van moraal.¹³

De vraag of de kabinetten in de jaren 1945-1949 hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de oorlogsmisdaden hebben genomen, is in deze studies is nog nauwelijks onderzocht. In feite bestaat er weinig literatuur die specifiek ingaat op het militaire geweld in Nederlands-Indië tijdens de onafhankelijkheidsstrijd. Bovendien voert in de meeste historische studies de militaire invalshoek de boventoon en krijgt de politieke invalshoek ten aanzien van de oorlogsmisdaden in de jaren 1945-1949 de minste aandacht.

Zo behandelen Van Doorn en Hendrix en ook IJzereef in hun studies voornamelijk de militaire invalshoeken. Andere historici als R. Budding en Ted Schouten hebben eveneens alleen de militaire invalshoeken onderzocht.¹⁴

De studies van Joop Morriën, Jan Bank, Hans Daalder en Herman Smit zijn hierop een uitzondering. Deze gaan namelijk respectievelijk in op de politieke invalshoek van de Communistische Partij Nederland (CPN), van de Katholieke Volkspartij (KVP), van de Partij van de Arbeid (PvdA) en van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP).¹⁵ J.J.P de Jong bestudeerde

¹⁰ Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 306-309; Scagliola, *Last van de oorlog*, 105-106.

¹¹ Bank, *Katholieken*, 423-430; Scagliola, *Last van de oorlog*, 105-106.

¹² IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire*; Vincent Houben, 'A torn soul', 59-63; Scagliola, *Last van de oorlog*, 106-107.

¹³ Scagliola, *Last van de oorlog*, 106-107; Bank, *Katholieken*, 429.

¹⁴ Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*; R.P. Budding, *Beheersing van geweld. Het optreden van de Nederlandse landstrijdkrachten in Indonesië 1945-1949* (De Bataafsche leeuw 1996); Ted Schouten, *Dwaalsporen: oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië, 1945-1949* (Zutphen 1995).

¹⁵ Joop Morriën, *Indonesië los van Holland: De CPN en de PKI in hun strijd tegen het Nederlands kolonialisme* (Pegasus 1982); Bank, *Katholieken*; Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*; Herman Smit, *Gezag is gezag...Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006).

vooral de KVP en de PvdA.¹⁶ De genoemde studies bespreken de partijpolitieke houding ten aanzien van de Indonesische kwestie. Hoewel de politieke aspecten hier wel goed aan bod komen, zijn deze studies meer gericht op de Indonesische kwestie in het algemeen. Zij gaan vrijwel niet in op de handelswijze van de politiek ten aanzien van de oorlogsmisdaden.

Waarom er in de historiografie zo weinig aandacht is voor de politieke houding in de jaren 1945-1949 ten aanzien van de oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië, ligt aan een combinatie van twee factoren: gebrek aan vroege publieke belangstelling en het pas in 1969 verschijnen van *de Excessennota*.

Ten eerste duurde het erg lang voordat het publiek een grootschalig politiek debat op gang bracht over het Nederlands militaire geweld. Tijdens de dekolonisatieoorlog kwamen er wel kritische geluiden van diverse Kamerleden in de pers. Maar die kritische geluiden vallen in het niet vergeleken bij de commotie die twintig jaar later ontstond.¹⁷ Doordat de oorlogsmisdaden toen pas echt op grote schaal publieke verontwaardiging wekten in de Nederlandse samenlevingen en daarna in het politieke debat, is de aandacht van historici afgeleid naar de latere publieke en politieke debatten die hierover plaatsvonden. Hierdoor hebben historici nog niet nauwkeurig onderzocht hoe de politiek tegenover de oorlogsmisdaden stond tijdens de oorlog.¹⁸

De tweede factor heeft te maken met de ontvangst van de *Excessennota* door de politiek en door historici. Door de ontstane commotie, twintig jaar na de oorlog, dwong de oppositie het toen regerende kabinet De Jong om maatregelen te nemen. Het kabinet besloot daarom een ambtelijke commissie in te stellen die onderzoek moest verrichten naar de 'geweldsexcessen'. Met het onderzoeksrapport, de *Excessennota*, leek het kabinet De Jong de vraag naar politieke verantwoordelijkheid over oorlogsmisdaden te beantwoorden.

¹⁶ J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd. Het Nederlands beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947* (Amsterdam 1988).

¹⁷ Stef Scagliola, 'Cleo's "Unfinished Business": Coming to Terms with Dutch War Crimes in Indonesia's War of Independence', *Journal of Genocide Research* 14, 3-4 (2012) 419-439.

¹⁸ Scagliola, *Last van de Oorlog*; Houben, 'A torn soul: The Dutch public Discussion on the Colonial Past in 1995'.

Die ophef ontstond pas echt in 1969, toen oorlogsveteraan Joop Hueting optrad als ‘klokkenluider’, als aanjager van het politieke debat. In een interview met het VARA-programma *Achter Het Nieuws* vertelde de veteraan dat hij medeplichtig was aan oorlogsmisdaden. Hueting had ook gezien dat Nederlandse militairen gedurende de oorlog regelmatig kampongs doorzeefden, dat er verhoren plaatsvonden waarbij de militairen de gevangenen op afschuwelijke wijze martelden en dat militairen geregeld wraakacties pleegden. De militaire noodzaak hiervan was volgens de oorlogsveteraan vaak moeilijk te doorgronden.¹⁹

Foto van J. Hueting tijdens het interview
Bron: NPO.nl

Huetings uitlatingen brachten voor het eerst sinds de oorlog een discussie teweeg over het Nederlandse militaire geweld. De uitzending domineerde dagenlang alle krantenkoppen en andere media. De programmamakers van *Achter het nieuws* ontvingen meer dan achthonderd brieven van kijkers. Onder de positieve reacties zaten dankbrieven van veteranen aan Hueting. Zij waren blij dat iemand nu eindelijk de eerste stap durfde te zetten waardoor zij nu ook hun gevoelens durfden te uiten. Het grootste deel van de reacties was echter negatief. Deze laatste groep vond dat Hueting maar beter zijn mond had kunnen houden. Zij hadden in de tijd dat ze in Indië zaten niets van oorlogsmisdaden meegekregen.²⁰

De oppositie, onder leiding van de latere premier Joop den Uyl, vroeg het kabinet De Jong om opheldering. Minister-president Piet de Jong besloot daarom een ambtelijke commissie in te stellen die binnen drie maanden een onderzoek moest afronden naar de vermeende ‘excessen’. Een ‘geweldsexces’ is, in een oorlogssituatie waarin juist militair gedrag de norm is, een geweldsmisdraging die slechts incidenteel heeft plaatsgevonden.²¹ De Jong vermeed hier angstvallig de term ‘oorlogsmisdaden’ vanwege de mogelijke juridische consequenties die de term met zich meebrengt.

Het onderzoek was bij voorbaat tot mislukken gedoemd door het korte tijdbestek dat de commissie kreeg en door de politieke belangen die op het spel stonden. Het resultaat, de

¹⁹ NPO, ‘Interview Joop Hueting (1969)’, (versie 22 oktober 2015) http://www.npo.nl/interview-joop-hueting/22-10-2015/WO_VPRO_2344733 (23 december 2015).

²⁰ Scagliola, *Last van de oorlog*, 311-320.

²¹ Peter Romijn, ‘Learning on “the job”’, 318.

Excessennota, is een opsomming van ‘geweldsexcessen’ en vonnissen bij het militair gerechtshof van de in parlementaire stukken aangetroffen gegevens over het militaire geweld en een opsomming van artikelen over het militaire optreden in dag- en weekbladen. Zo is de nota eerder een inventarisatie van de in de archieven gevonden gegevens dan een echt diepgaand onderzoek naar het karakter en de omvang van de oorlogsmisdaden. Cees Fasseur, secretaris van de commissie en auteur van de nota, zag zelf ook in dat het resultaat niet volstond. Hij stelde in de concepttekst dat het archiefmateriaal waarschijnlijk verre van volledig was en twijfelde daarom aan de representativiteit van de nota. De Jong besloot echter deze passage te schrappen en stelde dat het onderzoek een ‘voldoende indruk van de aard en omvang’ van de excessen weergaf. Het Nederlandse leger had zich in de regel gedragen, een enkele afdwaling daargelaten. Er was dus geen sprake van systematisch geweld.²²

De *Excessennota* is zodoende het eerste grootschalige onderzoek naar politieke verantwoordelijkheid voor oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië. Hoewel het resultaat niet bevredigend is, heeft de commissie in drie maanden tijd ontzettend veel werk verzet. De commissie had zowel aandacht voor het militaire als het politieke aspect van de oorlogsmisdaden. Doordat het politieke aspect de nodige aandacht kreeg, leek dat genoeg om de vraag te beantwoorden of de politiek zijn verantwoordelijkheid heeft genomen voor die oorlogsmisdaden.

Zo behandelt de nota de vraag op welke wijze de gezagsdragers, binnen de grenzen van hun bevoegdheden, preventief zijn opgetreden en hebben ingegrepen telkens wanneer hen klachten of meldingen over ‘militaire excessen’ ter ore kwamen. De nota geeft een positieve waardering over het Nederlandse politieke optreden. Volgens de nota hadden het parlement en het kabinet zich tijdens de oorlog herhaaldelijk met de oorlogsmisdaden bezig gehouden. Als dergelijke berichten uit de Kamer of langs andere weg de regering bereikten, stelde de minister van Overzeese Gebiedsdelen zich in verbinding met de landvoogd van Nederlands-Indië, de hoogste bestuursambtenaar. De minister van Overzeese Gebiedsdelen verzocht hem dan om inlichtingen.²³ Als de landvoogd deze inlichtingen aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen verstrekke, was het aan de minister om de Kamer op de hoogte te

²² Luttikhuis, ‘Juridisch afgedwongen excuses’, 100; Scagliola, *Last van de oorlog*, 138-157.

²³ Van 1942-1948 was Hubertus van Mook als luitenant gouverneur-generaal de hoogste gezagsdrager. Na zijn aftreden werd deze functie opgeheven en vervangen door de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon (HVK). In de jaren 1948-1949 trad Louis Beel op als HVK en in 1949 Antonius Lovink.

stellen. Het nemen van de nodig geachte maatregelen, preventief of repressief, het doen verrichten van het vereiste onderzoek en het instellen van de commissie vielen onder de bevoegdheden van de landvoogd. De commandanten van de marine en het leger vielen ook onder het bevel van de landvoogd. De commandanten van de marine en het leger droegen de verantwoordelijkheid voor de handhaving van orde en tucht en tegen het optreden van 'excessen'.²⁴ Het nemen van maatregelen viel dus niet onder de bevoegdheden van de minister van Overzeese Gebiedsdelen of van het kabinet.

Toch moeten historici kritisch tegenover deze conclusies staan. Een politiek besluit van het kabinet De Jong leidde immers tot de instelling van de commissie. De regering had er baat bij als de onderzoeksresultaten de Nederlandse staat zonder schuld zouden verklaren, met als gevolg een positieve waardering voor het optreden van de Nederlandse regering destijds.

Het is dus tijd voor een diepgaand onderzoek naar de vraag of de opeenvolgende kabinetten in de jaren 1945-1949 hun verantwoordelijkheid hebben genomen met betrekking tot de oorlogsmisdaden. Het eerste hoofdstuk gaat in op de vraag hoe de tijdgeest was in de jaren 1945-1949. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe die tijdgeest was door de internationale ontwikkelingen in de jaren 1945-1949 omtrent humanitaire normen en waarden in tijden van oorlog – ook wel humanitair oorlogsrecht – en mensenrechten in het algemeen te bestuderen. Hoe de Nederlandse samenleving nu denkt over oorlogsmisdaden en mensenrechten is geheel anders dan in de jaren 1945-1949. Het is daarom belangrijk om te bestuderen hoe Nederland en andere westerse staten toen dachten over mensenrechten en humanitair oorlogsrecht. De tijdgeest bepaal ik ook door te kijken naar de politieke houding ten aanzien van de Indonesische kwestie en door een vergelijking te maken met andere dekolonisatieprocessen. Tegen dit beeld schets ik tevens de achtergronden van het conflict.

Het tweede hoofdstuk schetst wat er precies gebeurd is tijdens de affaire. Dit hoofdstuk steunt op de verslagen van de commissies die de affaires hebben onderzocht. Deze verslagen zijn te vinden in de archieven van de Procureur Generaal in Nederlands-Indië, van de Algemene Secretarie in Nederlands-Indië en van de ministeries van Overzeese

²⁴ *De Excessennota*, hoofdstuk III, 27-28.

Gebiedsdelen en van Defensie. Deze archieven zijn allen opgeslagen in het Nationaal Archief in Den Haag.

Hoofdstuk drie onderzoekt de vraag of de kabinetten openheid hebben nagestreefd. De vraag naar openheid is relevant om te beoordelen of de kabinetten hun verantwoordelijkheid wel wilden nemen. Sommige historici veronderstellen immers dat veelal sprake was van een doofpot. Als dat (deels) het geval zou zijn, dan zou dat betekenen dat Den Haag zijn verantwoordelijkheid niet heeft genomen. Om te bepalen of de kabinetten openheid nastreefden kijkt dit onderzoek naar twee verschillende momenten. Het eerste is het moment dat het kabinet kennis nam van de oorlogsmisdad. Hier is het van belang om te kijken naar de wijze waarop dat gebeurde: hadden klokkenluiders de affaire aan het licht gebracht of kreeg het kabinet informatie vanuit Batavia? En wat deed het kabinet vervolgens met de informatie: veegde zij de informatie onder tafel of ondernam zij nu stappen? Ten tweede kijk ik naar het moment waarop het kabinet inhoudelijk meer wist van de affaire. Bij de affaires in Pesing, Bondowoso en Peniwen is er vanuit Nederlands-Indië onderzoek verricht naar de oorlogsmisdaden. De minister van Overzeese Gebiedsdelen kreeg uiteindelijk van Batavia de resultaten van het onderzoek. Hier is het van belang om te kijken naar hoe de minister van Overzeese Gebiedsdelen en het kabinet met de resultaten van het onderzoek omgingen. Deelden de minister of het kabinet de informatie met de Kamer, of liet de minister of het kabinet informatie achterwege? Indien het laatste geval, waarom hield de minister of het kabinet die informatie achter?

Het vierde hoofdstuk gaat in op de vraag of de kabinetten voldoende maatregelen hebben genomen. Mijn onderzoek kijkt voor de beantwoording van deze vraag verder dan de bevoegdheden van de minister van Overzeese Gebiedsdelen, zoals gesteld in de nota. Volgens de *Excessennota* beperkten de bevoegdheden van de minister van Overzeese Gebiedsdelen zich tot het verzoeken om inlichtingen en het informeren van de Kamer. Toch meen ik dat de verantwoordelijkheden van de minister van Overzeese Gebiedsdelen en het kabinet zich verder strekten dan de nota veronderstelt. Het kabinet was verantwoordelijk voor het Indonesiëbeleid. Onderdeel van dat beleid zijn de oorlog en de daarbij behorende oorlogsmisdaden. Uit de archieven blijkt tevens dat de ministers van Overzeese Gebiedsdelen en de opeenvolgende kabinetten zich herhaaldelijk mengden in onderzoeken naar 'geweldsexcessen'. Het Indische gouvernement keek hier niet raar van op: zij aanvaardde die bemoeienis. Voor de beoordeling van de maatregelen kijkt dit onderzoek

naar de volgende vragen: Wanneer en waarom besloot het kabinet om maatregelen te treffen? Welke maatregelen heeft het kabinet getroffen? Hoe ver gingen die maatregelen; hadden deze de vorm van een lichte bemoeienis of waren het vergaande stappen? Konden de daders nu bestraft worden? En, hoe ging het kabinet met de informatie uit Nederlands-Indië om?

In de conclusie volgt de beantwoording van de centrale vraagstelling. Bij de beantwoording hiervan is het van belang om het handelen van de kabinetten in de tijdgeest te plaatsen. Hoe was die tijdgeest toen? Duidelijk is dat het koloniale gedachtegoed, de opkomst van humanitaire principes en de internationale ontwikkelingen hieromtrent elementen zijn die een invloed hebben gehad op de tijdgeest. De handelswijze van de kabinetten zal ik daarom in deze bredere context plaatsen.

Deze studie is een historisch onderzoek dat gebruik maakt van primaire bronnen en secundaire literatuur. Omdat deze studie de Nederlandse politieke houding onderzoekt zijn daarom hoofdzakelijk primaire bronnen onderzocht in de Nederlandse taal. In bovengenoemde archieven liggen briefwisselingen tussen ministers, de Nederlands-Indische regering en de legerleiding over de affaire. Aan de hand van deze archieven beschrijft dit onderzoek welke beslissingen de politieke leiders of Indische bewindslieden in de 'achterkamers' maakten. Ook valt uit deze archieven te herleiden welke informatie de minister of het kabinet over de oorlogsmisdaden ontving vanuit Batavia en welke maatregelen Den Haag vervolgens nam tegen de oorlogsmisdaden.

Voor deze studie zijn ook de notulen van de ministerraadsvergaderingen geraadpleegd, Kamerhandelingen, krantenartikelen uit de jaren 1945-1949 en is er gebruik gemaakt van de digitale bronnenpublicatie *Officiële Bescheiden van de Nederlands-Indische betrekkingen 1945-1950* (hierna *NIB*). Aan de hand van de ministerraadsvergaderingen en *NIB* laat dit onderzoek zien hoe de tijdgeest van de Nederlandse bewindslieden was en wat zij in de 'achterkamers' over de oorlogsmisdaden bespraken. De overige bronnen gebruikt dit onderzoek om een beeld te schetsen van publieke debatten en Kamerdebatten over de oorlogsmisdaden en op welke wijze deze debatten invloed uitoefenden op het politieke besluitvormingsproces ten aanzien van de oorlogsmisdaden.

Hoofdstuk 1: De tijdgeest in de jaren 1945-1949

1.1 Nederland en de internationale ontwikkelingen op het gebied van humanitair oorlogsrecht en mensenrechten.

Om een beter begrip te krijgen van de tijdgeest in de jaren 1945-1949 met betrekking tot de oorlogsmisdaden is het goed om even stil te staan bij de ontwikkelingen op het gebied van humanitair oorlogsrecht en mensenrechten in de negentiende en twintigste eeuw. Al tijdens de onafhankelijkheidsoorlog zorgde het Nederlandse militaire geweld voor kritische geluiden. Dit gegeven mogen we niet voor lief nemen: zeventig jaar geleden dacht de Nederlandse samenleving geheel anders over humanitaire normen en waarden en mensenrechten in oorlogstijd. Nederland staat nu internationaal gezien bekend als voorvechter van de fundamentele mensenrechten. In Den Haag bevinden zich tal van internationale – zowel gouvernementele als non-gouvernementele – organisaties die zich inzetten voor het bestraffen van oorlogsmisdaden, internationale misdaden tegen de menselijkheid en voor de bevordering van de mensenrechten. Maar in de jaren 1945-1949 had Nederland die reputatie nog niet. En niet ten onrechte. Hoewel er in deze jaren wel sprake was van een bewustwording van humanitaire principes en waarden in Nederland, speelde deze bewustwording geen grote rol in de bevordering van humanitaire waarden binnen het buitenlandsbeleid. Een van de voorbeelden hiervan is de geringe bijdrage die Nederland binnen de Verenigde Naties leverde aan de totstandkoming van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948). Nederland ging zich pas in de jaren zeventig profileren als voorvechter van de fundamentele mensenrechten.²⁵

Dat het Nederlandse militaire geweld al tijdens de onafhankelijkheidsstrijd zorgde voor kritische geluiden, komt doordat het zich afspeelde in een tijdperk waarin humanitaire beginselen steeds nadrukkelijker vorm kregen in de westerse samenleving.²⁶ Dit denken over humanitaire normen en waarden ontplooidde zich al aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Dit gedachtegoed kreeg ook zijn doorbraak in de Nederlandse

²⁵ Peter Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld. Reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1998) 28.

²⁶ J. Herman, 'Internationale organisaties en de rechten van de mens. Een historische analyse', in: M. Kuitenbrouwer en M. Leenders ed., *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Utrecht 1996) 33.

samenleving. In 1899 en 1907 leverden Nederlandse juristen belangrijke bijdragen aan de Haagse Vredesconferenties. Tijdens deze conferenties legden westerse staten het fundament voor het humanitair oorlogsrecht: een set van regels en afspraken over hoe partijen zich, in het geval van een oorlog of een ander gewapend conflict, ten opzichte van elkaar moeten gedragen.²⁷ De eerste afspraken hieromtrent legden de staten vast in het Landoorlogreglement (1899). Het Landoorlogreglement schrijft voor hoe staten de behandeling van burgers en krijgsgevangenen in oorlogstijd horen te regelen.²⁸

De gruwelen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust zorgden ervoor dat de ideeën over humanitaire beginselen verder vorm kregen. Niet alleen op het gebied van humanitair oorlogsrecht, maar nu ook op het gebied van de mensenrechten. De westerse samenleving trok uit de Holocaust de lering dat respect voor de mensenrechten enerzijds en vrede en veiligheid anderzijds onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.²⁹ Nazi-Duitsland was in staat geweest om zowel binnen als buiten de landsgrenzen de mensenrechten op de meest afschuwelijke wijze te schenden. Zulke wreedheden mochten nooit meer voorkomen.

De bescherming van de rechten van de mens kwam zo op de agenda te staan van de internationale samenleving. De internationale gemeenschap richtte in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Naties en de internationale militaire tribunalen in Neurenberg en Tokyo op. Dit was een direct uitvloeisel van de wens van de internationale gemeenschap om oorlogsmisdaden te bestraffen en de mensenrechten te bevorderen.

Zo ontstond vanaf het einde van de negentiende eeuw regelgeving in de internationale gemeenschap op het gebied van humanitair oorlogsrecht en na de Tweede Wereldoorlog ook regelgeving op het gebied van mensenrechten. Omdat de koloniale mogendheden de conflicten in de overzeese gebieden beschouwden als interne aangelegenheden, vonden zij dat het humanitaire oorlogsrecht, laat staan de mensenrechten, niet voor deze gebieden golden. Zij hielden zich niet aan de regels van het oorlogsrecht omtrent de behandeling van burgers en krijgsgevangenen tijdens koloniale oorlogen. De Nederlanders bestempelden de verzetsdaden van de Indonesiërs als 'terreurdaden', en noemden de daders 'terroristen' en 'extremisten'. De Nederlandse

²⁷ G.L. Coolen, *Humanitair Oorlogsrecht* (Deventer 1998) 5-6.

²⁸ Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, 24.

²⁹ Paul Gorden Lauren, 'From impunity to accountability: forces of transformation and the changing international humanitarian context', in: Ramesh Thakur en Peter Malcontent ed., *From sovereign impunity to international accountability* (United Nations University Press 2004) 15-41, 25-26.

troepenmacht voerde volgens de Nederlandse regering in Nederlands-Indië geen oorlog, maar verrichte 'ordehandhavingstaken'. Nederland was niet de enige die deze truc toepaste. De Franse koloniale staat bijvoorbeeld gebruikte gelijksoortige uitgangspunten bij de onafhankelijkheidsoorlog van Algerije. De officiële Franse benaming van deze oorlog luidde nog tot juni 1999 'de operaties voor het handhaven van de orde in Noord Afrika'.³⁰

De Nederlandse ontkenning van een oorlogssituatie in Nederlands-Indië betekende, juridisch gezien, dat het Landoorlogreglement niet van toepassing was op de Indonesische burgers en gevechtstrijders.³¹ Dat wil echter niet zeggen dat het Nederlandse leger nu onverstoort wreedheden kon plegen tegen militante groeperingen of de lokale bevolking. Integendeel juist. De kritische geluiden vanuit de samenleving klonken tijdens de dekolonisatieoorlog harder dan voorheen. Het parlement en de samenleving stelden de regering meerdere malen aansprakelijk voor misstanden tijdens de oorlog.³²

1.2 De politieke houding ten aanzien van de Indonesische kwestie

Het kabinet Schermerhorn-Drees

Terwijl de Tweede Wereldoorlog in Azië aanhield was Europa al bevrijd van de Duitse bezettingsmacht. Nederlands-Indië was nog in oorlog met Japan, Nederland niet meer met de Duitsers. In de jaren voor en tijdens de oorlog kwam steeds vaker de vraag op wat de Europese staten met hun koloniën zouden doen. Het bestaan van koloniale rijken was immers tijdelijk; de 'ethische' politiek van de koloniale overheersers had als doel gehad de inheemse bevolking 'op te voeden' tot meer zelfstandigheid.³³ Nederland was echter nog niet klaar voor de nieuwe wereld waarin geen plaats was voor koloniën. Het kabinet Schermerhorn-Drees wist niet goed wat het met de naoorlogse situatie aan moest. Aarzelend werden nieuwe ideeën over de relatie met de kolonies in het kabinetsbeleid opgenomen. Er moest vernieuwing plaatsvinden, maar op welke wijze?

³⁰ Chris Lorenz, 'De Nederlandse koloniale herinnering en de universele mensenrechten. De casus Rawagedeh', *Tijdschrift voor geschiedenis* 128, 1, (2015) 109-130, aldaar 110.

³¹ Lorenz, 'De Nederlandse koloniale herinnering', 110.

³² Remco Raben, 'On genocide and mass violence in Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14, 3-4 (2012) 485-502, aldaar 486.

³³ H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlands imperium in Azië* (Amsterdam 2000).

In juni 1945 ging Willem Schermerhorn als minister-president aan de slag met deze vraag. Tot dan toe had hij nog beperkte ervaring met Nederlands-Indië. Voor de Tweede Wereldoorlog had hij nog positieve denkbeelden over Indonesië als kolonie. Hij had een positieve waardering van de Nederlandse aanwezigheid aldaar, vooral van het Nederlandse bedrijfsleven. Later, toen hij tijdens de Tweede Wereldoorlog gevangen zat in het Hollandse kamp Sint-Michiëlsgestel, kwam hij in aanraking met andersdenkenden. Hier ontmoette hij Johann Logemann. Logemann had voor de oorlog een functie als hoogleraar aan de Rechtshogeschool in Batavia bekleed. Logemanns gematigd-progressieve ideeën over de toekomstige verhouding tussen Nederland en Indonesië moeten wel indruk hebben gemaakt op Schermerhorn. Nadat de koningin hem samen met Willem Drees belastte met de vorming van een nieuw kabinet vroeg hij Logemann als minister van Overzeese Gebiedsdelen. De partijloze Logemann stemde toe en vormde daarmee samen met Schermerhorn en minister van Buitenlandse Zaken Eelco van Kleffens (eveneens partijloos) de 'Indiëdriehoek'; de vormgevers van het Nederlands-Indiëbeleid.³⁴

De vooroorlogse situatie was niet houdbaar, dat wisten ze wel in Den Haag. Al in 1942 had koningin Wilhelmina – toen in ballingschap in Londen – via *Radio Oranje* verkondigd dat de overzeese gebiedsdelen in de toekomst een nieuwe status zouden krijgen binnen koninkrijksverband.³⁵ Dat leek revolutionair voor die tijd. Nog niet eerder had Nederland een dergelijke stap richting zelfbeschikking voor de koloniën gedaan. De Amerikaanse president Roosevelt had Wilhelmina hier echter toe bewogen. Een aantal maanden voor Wilhelmina's rede had Japan Nederlands-Indië bezet. Nederland, zelf bezet door de Duitsers, kon niet anders doen dan toekijken en om bescherming vragen aan de Verenigde Staten. Maar het Europese kolonialisme paste niet in het Amerikaanse buitenlandbeleid. Roosevelt wilde Nederland niet steunen als het de koloniale aspiraties in Nederlands-Indië zou voortzetten. Wilhelmina verkondigde daarom in haar rede dat het tijd was voor vernieuwing, om zo gegarandeerd te zijn van de Amerikaanse bescherming.³⁶

De motivatie uit 1942 om de koninkrijksbanden met de overzeese gebiedsdelen te vernieuwen kwam zodoende niet uit eigen beweging. Dat het koloniale gedachtegoed vlak

³⁴ Herman Langeveld, *De man die in de put sprong* (Amsterdam 2014) 287-288.

³⁵ NPO, 'Koningin Wilhelmina belooft onafhankelijkheid', (versie onbekend) <http://www.npogeschiedenis.nl/speeches/nederlandsespeeches/fascisme-en-wo2/7-december-Rede-van-Koningin-Wilhelmina-via-Radio-Oranje.html> (13-01-2016).

³⁶ Maurice Blessing, 'Wilhelmina preekt de revolutie', *Historisch Nieuwsblad* 10 (2013).

na de Tweede Wereldoorlog nog teveel in Nederland verankerd was, blijkt uit de radiopresentatie van Schermerhorn waarin hij de kabinetsplannen verkondigde. Hoewel hij refereerde aan Wilhelmina's rede en dus onderschreef dat het kabinet de koninkrijksbanden wilde vernieuwen, meende hij ook dat het Westerse bedrijfsleven weer de oude rol moest vervullen:

'Ten aanzien van de overzeesche gebiedsdeelen zal de Regeering de voorbereidingen vervolgen van hun nieuwe status binnen het Koninkrijk op den Grondslag van de rede van H.M. de Koningin van 7 december 1942. De energieke inspanning der Indische Regeering voor de organisatie van de wederopbouw van de maatschappij, het bestuur en het bedrijfsleven in Indonesië, zal zij krachtig blijven bevorderen. Een regelmatig overleg tusschen haar, de Indische Regeering en het Westersch bedrijfsleven zal zij daartoe gaarne onderhouden'.³⁷

Schermerhorn legde zodoende veel nadruk op het Westerse bedrijfsleven. Wat de minister president waarschijnlijk niet beseftte, was dat de koloniale, conservatieve lieden zich juist in dat bedrijfsleven bevonden.³⁸ Enerzijds spreekt Schermerhorn dus van een nieuwe status voor de overzeese gebieden en anderzijds ziet hij nog steeds een grote rol weggelegd voor Nederland als beschermheer.

De Indonesische nationalistenv hadden echter hele andere plannen met Nederlands-Indië. Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan in Azië en twee dagen later riepen de Indonesische nationalistenv onder leiding van Soekarno en Mohammed Hatta de onafhankelijkheid uit. Het duurde bijna een maand voordat het nieuwe Nederland bereikte. Toen Nederland eenmaal op de hoogte was, reageerde het verbijsterd. Dit had Den Haag niet zien aankomen. Hoewel de regering eerder aangaf dat het tijd was voor vernieuwing, was deze onafhankelijkheidsverklaring toch wel een stap te ver. Dat had niet zozeer alleen te maken met de koloniale ambities die Nederland nog koesterde,

*Soekarno en Hatta, 17 augustus 1945.
Bron: npogeschiedenis.nl.*

³⁷ *NIB*, deel 1, no. 43 voetnoot 1.

³⁸ Als reactie op de kabinetsplannen schreef Huib van Mook, de hoogste bestuursambtenaar in Nederlands-Indië een brief aan Logemann waarin hij waarschuwde voor de 'conservatieve, zoo niet reactionaire elementen' in dat bedrijfsleven. Zie hiervoor: *NIB*, deel 1, no. 43 voetnoot 1.

maar ook met het feit dat de Nederlandse samenleving nog vast zat in een bepaald denkpatroon. Herman Langeveld, biograaf van Willem Schermerhorn, stelt dat de Nederlandse samenleving de situatie in Nederlands-Indië in een eenvoudig zwart-wit schema benaderde: 'Japan was bondgenoot geweest van Hitler-Duitsland, de Nederlanders die voor de vijand hadden gekozen waren collaborateurs en werden streng gestraft, Soekarno had de Japanners gesteund, was dus een collaborateur en diende dienovereenkomstig te worden behandeld casu quo bestraft.'³⁹

Van alle politieke partijen was de CPN de enige die de kant koos van de Republiek. De CPN had zich voor de Tweede Wereldoorlog ook al ingezet voor het Indonesische vrijheidstreven.⁴⁰ De overige politieke partijen accepteerden de Indonesische onafhankelijkheid niet. Het kabinet Schermerhorn-Drees moest nu besluiten welke acties het tegen de Republiek moest ondernemen.

Op de dag van de Japanse capitulatie hadden de Verenigde Staten Nederlands-Indië onder Britse verantwoordelijkheid geplaatst. Toen Indonesië zich vrij verklaarde kon Den Haag niet anders dan met de Britten overleggen. Voor de Britten werd het echter al gauw duidelijk dat zij niet – en dus Nederland net zo goed niet – om de revolutionaire daadkracht en doelbewustheid van de Indonesische nationalistena heen konden. Toen de Britse admiraal Lord Louis Mountbatten dat inzag, besloot hij om de Britse troepen vanaf nu alleen in te zetten om vrede en rust te herstellen in een aantal cruciale gebieden, de zogeheten *key-areas*. Vanuit deze gebieden moesten de (krijgs)gevangen – die geïnterneerd hadden gezeten tijdens de Tweede Wereldoorlog – en de Japanners geëvacueerd worden.⁴¹

In Den Haag was men niet blij met Mountbattens beleid. Kort daarop volgde nog een tegenslag. Eind september verklaarde de Britse luitenant-generaal Philip Christison via de radio dat de Britten zich niet wensten te bemoeien met de interne aangelegenheden in Nederlands-Indië. Christisons verklaring betekende de facto een erkenning van de Republiek Indonesië.⁴²

Een van de directe gevolgen van de Britse opstelling ten aanzien van de Indonesische revolutie was dat de in Indië aanwezige Japanners zich massaal overgaven aan de

³⁹ Langeveld, *De man die in de put sprong*, 290.

⁴⁰ Morriën, *Indonesië los van Holland*, 112.

⁴¹ Richard MacMillan, *The British occupation of Indonesia 1945-1946. Britain, The Netherlands and the Indonesian revolution* (Routledge 2005) 165-166.

⁴² Bank, *Katholieken*, 109-110.

nationalistische jongeren. Deze *pemoeda's* voelden zich op hun beurt gesterkt door Christisons woorden. Militante jongerengroeperingen gingen overal de straat op. Bewapend met Japanse geweren, munitie en bamboesperen trokken zij ten strijde. In september voltrok de revolutie zich nog relatief rustig. In oktober en november brak echter een bloedige periode aan. Deze periode is in Nederland bekend komen te staan als de *Bersiap*. De *Bersiapperiode* duurde tot begin 1946. In dit tijdperk zijn enkele duizenden etnische minderheden (waaronder Ambonezen, Menadonezen, Chinezen, Japanners, Nederlanders en Indische Nederlanders) en gematigde nationalistes door de *pemoeda's* vervolgd en vermoord.⁴³

Vlak na het de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring zag Van Mook geen andere uitweg dan praten met Soekarno. De Britten waren hier ook voorstander van. Maar een aantal ministers was hier fel op tegen. Schermerhorn, Drees en Logemann wilden nog altijd niet met Soekarno praten. Niet alleen omdat hij tijdens de Tweede Wereldoorlog met de Japanners had samengewerkt, maar ook omdat Den Haag beseftte dat de overlevenden van de *Bersiap* de Republiek verantwoordelijk hielden voor het geweld. De slachtoffers en overlevenden konden dan ook geen enkel begrip opbrengen voor degenen die met Soekarno wilden overleggen.⁴⁴

De Indonesiërs gingen ondertussen door met de strijd om onafhankelijkheid. Maar niet zonder moeilijkheden. Internationaal gezien streefde de nieuwe staat naar erkenning. Intern was een kloof ontstaan tussen de *pemoeda's* en de regering-Soekarno. Soetan Sjahrir, een van de Republikeinse leiders, leverde destijds net als de *pemoeda's* kritiek op Soekarno. Zijn bezwaren leken de gevoelens van de *pemoeda's* te vertolken waardoor hij zijn positie versterkte binnen de regering. Daarbij speelde de onwil van Nederlandse zijde om met Soekarno en Hatta te onderhandelen een grote rol bij de versterking van Sjahrir's positie. De regering-Soekarno trad af en Sjahrir verving het presidentiële stelsel voor een parlementair systeem, waarin Sjahrir zitting nam als premier. Opmerkelijk hierbij was dat Soekarno en Hatta vooralsnog een prominente rol bleven spelen in de Republiek. Soekarno bleef aan als president, maar nu met aanzienlijk minder zeggenschap.⁴⁵

⁴³ Het precieze aantal slachtoffers is onbekend. De Jong spreekt van enkele duizenden en Van den Doel van 3500 slachtoffers: De Jong, *Diplomatie of Strijd* 81-84; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 90.

⁴⁴ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 91.

⁴⁵ De Jong, *Diplomatie of strijd*, 140.

Voor Den Haag was nu wel het grootste obstakel weggenomen om met de Republiek te onderhandelen. De Britten, die vanaf het begin aandrongen op besprekingen, waren hier tevreden over. Met name zodat zij konden beginnen met een versnelde terugtrekking uit Indonesië.⁴⁶ Van Mooks aandringen op besprekingen met de Republiek wierp eindelijk zijn vruchten af. De overleggen die tussen Van Mook en Sjahrir plaatsvonden in maart 1946 begonnen ergens toe te leiden. De landvoogd stelde voor dat de Nederlandse regering de regering van de Republiek zou erkennen die de facto het gezag over Java voerde, met uitzondering van de door geallieerde militaire bestuur bezette gebieden. De Republikeinen moesten dan op hun beurt toezeggingen doen om mee te werken aan de opbouw van een federatief Indonesië, dat onderdeel zou uitmaken van het koninkrijk der Nederlanden.⁴⁷

Hoewel Sjahrir inzag dat de plannen van de landvoogd nog lang geen 100% *merdeka* (onafhankelijkheid) inhielden, besloot Sjahrir met Van Mook om aan de onderhandelingstafel te zitten. De afspraken die hieruit voortkwamen kon het kabinet echter niet waarderen. Van Mook wilde werken aan een zelfstandig Indonesië dat deelgenoot zou zijn van een staatkundige constructie met Nederland. Het kabinet wilde dat niet: Indonesië moest onderdeel blijven van het koninkrijk. Hierin zou de Republiek slecht een kleine rol mogen spelen.⁴⁸ Doordat het kabinet Schermerhorn-Drees zich zo opstelde, zou het in Nederland geplande overleg met de Republikeinen op de Hoge Veluwe bij voorbaat op niets uitlopen. Desondanks werden toch de eerste stappen gezet richting een diplomatieke oplossing.⁴⁹ Van Mooks plannen zouden uiteindelijk de basis vormen voor het Linggadjati-akkoord, een overeenkomst die beide partijen een jaar later zouden ondertekenen.

Kabinet Beel juli 1946-augustus 1948

In mei 1946 mochten de Nederlandse burgers voor het eerst sinds 1937 naar de stembus. De KVP kwam als winnaar naar voren; op 3 juli 1946 trad het rooms-rode kabinet onder leiding van Louis Beel aan. Het kabinet bestond uit een coalitie van de Katholieke Volkspartij (KVP, 32 zetels) en de Partij van de Arbeid (29 zetels). Jan Jonkman werd als kenner van

⁴⁶ MacMillan, *The British occupation of Indonesia*, 103-104.

⁴⁷ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 128.

⁴⁸ Ibidem, 129-130.

⁴⁹ Ibidem, 122.

Nederlands-Indië de nieuwe minister van Overzeese Gebiedsdelen. Een aantal dagen na zijn benoeming werd de partijloze minister lid van de PvdA.

Al bij de formatie van het nieuwe kabinet bleek dat de twee partijen het over het Indonesiëbeleid niet eens werden. Volgens De Jong ontbrak tot dan toe in de historiografie (in 1988) een grondige schets van het gevecht tussen de KVP en de PvdA. Dit gevecht ontstond reeds tussen de KVP en de PvdA in het vorige kabinet (kabinet-Schermerhorn-Drees). In het kabinet-Beel zou deze onenigheid zelfs nog toenemen. De Jong stelt in zijn werk 'dat het gevecht tussen PvdA en KVP een elementair gegeven is'. Zonder dit uitgangspunt vallen de ontwikkelingen aan Nederlandse kant niet te begrijpen. Het vormt van april tot september de centrale rode lijn in het Nederlands beleid.⁵⁰ Die tegenstelling zag er als volgt uit: de KVP wilde per se vasthouden aan het behoud van Indië en de PvdA wilde hoe dan ook een oorlog tussen Nederland en Indonesië voorkomen. Op voorstel van KVP-Kamerlid Max van Poll was daarop een '*agreement to disagree*' afgesproken.⁵¹ Voor het kabinet-Beel zou dit de magere basis voor het Indonesië-beleid vormen.

De KVP zette daarbij Schermerhorn en Logemann buitenspel. De KVP vond deze ex-ministers te radicaal en had geen plek voor hen in het nieuwe kabinet. De PvdA willigde deze eis in, maar wel met het tegenvoorstel dat het kabinet oud-premier Schermerhorn tot voorzitter van de commissie-generaal benoemde. De commissie-generaal was een delegatie die met de Republiek moest onderhandelen over Van Mooks plannen. Een tweede voorstel van de PvdA was dat Jan Anne Jonkman als nieuwe minister van Overzeese Gebiedsdelen werd benoemd.⁵²

Kort na zijn aantreden als minister riep Jonkman zijn afdelingschefs van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen bijeen. Tijdens deze vergadering liet Jonkman aan zijn collega's weten hoe zijn houding was ten aanzien van het Indonesische vraagstuk:

'Onze taak moet niet bestaan in het al te veel te willen helpen, maar primair is: het ten volle handhaven van onze taak overzee. Hiervan moeten wij ons ten stelligste bewust zijn voor alles is aan de orde, en dit vormt de primaire opgave van den Nederlandschen Staat: handhaving van onze taak overzee. Nederland was altijd, was tot voor dezen oorlog, en moet blijven een wereldrijk. Prof. Logemann heeft in

⁵⁰ De Jong, *Diplomatie of Strijd*, 232 en 254.

⁵¹ Van Liempt, *Nederland valt aan*, 17-18.

⁵² De Jong, *Diplomatie of Strijd*, 233-234.

Utrecht den nadruk erop gelegd, dat Nederland Indië *helpt*, maar ik geloof, dat wij uitdrukkelijk van onzen kant moeten vastleggen, dat het onze bedoeling is Nederlands taak overzee te handhaven; welke fouten wij ook gemaakt hebben, wij hebben proefondervindelijk bewezen, traditioneel recht te hebben op een taak overzee. Daartoe behoeven wij een wereldrijk in dien zin, dat wij vaste steunpunten hebben. Dus ook een arbeidsveld, waar wij een zekere monopolie hebben. Doch wij erkennen het streven van de Indonesische volkeren om een eigen staatsverband te hebben als volkomen rechtmatig.⁵³

Jonkman vond dus dat Nederland nog steeds haar koloniale taak moest vervullen. Volgens Van den Doel had Jonkman – net als Van Mook overigens – een combinatie van tegenstrijdige opvattingen. Enerzijds erkende Jonkman het streven van het Indonesische volk naar zelfbeschikking en anderzijds wilde Jonkman dat Nederland nog een rol zou spelen in Indonesië.⁵⁴ De keuze voor Jonkman als minister van Overzeese Gebiedsdelen kwam in die zin wel goed uit voor de KVP. Logemann was gematigd-progressief en inderdaad, vanuit het perspectief van de KVP en in relatie tot Jonkman gezien was hij te vooruitstrevend geweest. De lijn die Jonkman uitzette kwam dan ook in grote mate overeen met de lijn van de KVP.

Onder druk van de Britse regering moesten Nederland en de Republiek weer spoedig aan de onderhandelingstafel plaatsnemen.⁵⁵ In september 1946 vertrok de Commissie-Generaal naar Indonesië. Zij had als taak gekregen om zowel een ‘nieuwe rechtsorde’ voor te bereiden die zowel moest passen in de nieuwe naoorlogse situatie, waarin Nederland het streven van het Indonesische volk naar zelfbeschikking erkende, en de Nederlandse roeping overzee te erkennen. Ook uit deze taakomschrijving valt onmiskenbaar de Nederlandse dubbelzinnigheid te herleiden: enerzijds moest de commissie-generaal een vooruitstrevende politiek voeren en anderzijds kon zij geen afscheid nemen van de oude Nederlandse koloniale ambities.⁵⁶

⁵³ *NIB*, deel 5, no. 20 voetnoot 2.

⁵⁴ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 159.

⁵⁵ Bank, *Katholieken*, 193.

⁵⁶ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 161.

Op 11 en 12 november in datzelfde jaar kwamen de Nederlandse en Republikeinse delegatie bijeen in het bergdorpje Linggadjati, nabij Cheribon op Java. Na vijf moeizame dagen ondertekenden beiden partijen het ontwerpakkoord. Nederland zou de Republiek Indonesië erkennen, dat gezag voert over Java, Madoera en Sumatra. De gebieden die Nederland of de geallieerde troepen op deze eilanden hadden bezet,

*Sjahrir en Schermerhorn: ondertekening van akkoord van Linggadjati
Bron: Parlement.com*

zouden geleidelijk in het Republikeinse deel worden gevoegd. Daarnaast kwamen de delegaties overeen dat beide partijen zo spoedig mogelijk zouden werken aan de oprichting van een Verenigde Staten van Indonesië, dat het gehele grondgebied van Indonesië zou bevatten en dat gevormd zou worden door drie deelstaten: de Republiek, Borneo en de Grote Oost. Tevens spraken de partijen af dat een Nederlands-Indonesische Unie gevormd zou worden, 'ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen'.⁵⁷ Het Koninkrijk der Nederlanden, omvattende Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao, wordt dan omgezet in deze nieuwe unie, bestaande uit enerzijds het koninkrijk der Nederlanden waarin Nederland, Suriname en Curaçao zijn opgenomen en anderzijds de Verenigde Staten van Indonesië.⁵⁸

Deze ontwerpovereenkomst leek wel erg op de eerdere plannen van Van Mook en Sjahrir, waar Den Haag eerder niet mee kon instemmen. Hoe reageerde Jonkman op het ontwerp-akkoord? In een vergadering met zijn afdelingschefs deelde Jonkman mee dat de commissie-generaal hem in een lastig parket bracht:

'In Indië holt men voort op den weg, dien men had gekozen en dien men tegen alles in placht te handhaven (...); ten slotte heeft men gearafeerd een stuk, dat een basis-overeenkomst zou moeten worden. (...) Het is nu wel gebleken, dat de C.G. en wij in twee volstrekt andere sferen werken. Gemakshalve zou men het als volgt kunnen uitdrukken: de feiten daar, de principes hier. Tegelijk worden hiermee de moeilijkheden, waarin wij in het algemeen zitten, weergegeven.'⁵⁹

⁵⁷ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 169.

⁵⁸ Ibidem, 169; *NIB*, deel 6, no 104.

⁵⁹ *NIB* deel 6 no. 121, 'verslag van de bijeenkomst van Jonkman met zijn afdelingschefs op 16 november 1946.

Hetgeen Jonkman hier stelde weergeeft goed hoe de algehele situatie destijds was: de harde werkelijkheid in Indonesië confronteerde de diverse Nederlandse vertegenwoordigers. Het streven van de Indonesische nationalistena naar onafhankelijkheid was die werkelijkheid. De politiek kon hier geen begrip voor opbrengen. De Nederlandse principes, of de Nederlandse ambitie haar oude kolonie te behouden, kregen nog altijd de hoogste prioriteit. De commissie-generaal had zo een onmogelijke taak meegekregen.

De Verenigde Staten en Groot-Brittannië waren positief gestemd. Minister Van Kleffens (Buitenlandse Zaken) was op dat moment in New York voor een vergadering van de Verenigde Naties. Naar aanleiding van alle positieve geluiden was het voor hem duidelijk: het Akkoord van Linggadjati moest zo snel mogelijk worden goedgekeurd, 'dat lag nu eenmaal in lijn met de algemene ontwikkelingen in de wereld.'⁶⁰

Meegaan met die mondiale ontwikkelingen zou voor Den Haag nog een hele opgave blijken. Op 28 november moest de commissie-generaal het ontwerp-akkoord verdedigen in de ministerraad. Het kabinet was toen, op minister Hein Vos (PvdA) van Verkeer na, tegen het akkoord. Uiteindelijk was het Jonkman die met moeite het kabinet wist te overtuigen om in te stemmen met een nieuw akkoord. In dit nieuwe akkoord had het kabinet echter een aantal delen gewijzigd en als toelichting hieraan toegevoegd, zonder overleg met de Republikeinse delegatie.⁶¹ Vervolgens dienden de fractievoorzitters Carl Romme (KVP) en Marinus van der Goes van Naters (PvdA) een motie in waarin zij uitspraken dat het kabinet de wijzigingen en toevoegingen in het ontwerp-akkoord moesten opnemen. De Tweede Kamer nam de motie aan en Nederland had zo eenzijdig amendementen aangebracht op het ontwerp-akkoord, met als gevolg dat de republikeinse delegatie het ontwerp-akkoord met de amendementen afkeurde.⁶²

De commissie-generaal, inmiddels teruggekeerd in Batavia, was nu echter door de motie Romme-Van der Goes van Naters gebonden aan de door Nederland gewijzigde versie van het akkoord. Inhoudelijk gezien kon de commissie-generaal niet veel doen. Van Poll – nu lid van de commissie-generaal – stelde daarom voor dat de Republiek het eerste akkoord ondertekende en Nederland het tweede. In maart 1947 ondertekenden beide partijen een

⁶⁰ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 172.

⁶¹ Bank, *Katholieken*, 224-225.

⁶² Ibidem, 229-230; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 192.

ander akkoord: In het Nederlandse akkoord speelden de Republikeinen een ondergeschikte rol en in het Republikeinse akkoord speelden de Republikeinen een bepalende rol.⁶³

Het volgende vraagstuk waar de commissie-generaal zich mee bezig moest houden was de uitwerking van de uniegedachte, zoals bepaald in het Linggadjati-akkoord. De uniegedachte had kennelijk geen prioriteit bij de Republikeinen. De onderhandelingen tussen de commissie-generaal en de Republikeinen over dit onderwerp liepen in juni spaak. Ondertussen verhinderden Indonesische 'extremisten' de politie op Java en Sumatra de orde en de rust te handhaven. Geagiteerd zonden Schermerhorn en Van Poll in juni 1947 een nota door aan Den Haag. Hierin stelden zij dat zij de onderhandelingen met de Republiek zodanig onbevredigend achtten dat zij vrijwel konden spreken van een afwijzing. Vervolgens vroegen zij de regering wat zij nu van de commissie verwachtte. Op 17 juli kwam dit vraagstuk aan bod in een buitengewone ministerraadsvergadering. Beel stelde dat hij voor een moeilijke keuze stond. Voor hem was de maat vol: de combinatie van de verhindering dat de politie haar taken niet kon uitvoeren en de onwillige medewerking aan de uniegedachte leidde ertoe dat het kabinet besloot om over te gaan tot een 'politieele actie'. Het kabinet vermeed angstvallig het woord 'oorlog', omdat een oorlog zou suggereren dat het om een conflict ging tussen twee soevereine staten. Later zou deze militaire actie bekend komen te staan als de Eerste Politieele Actie.⁶⁴ Belangrijk om hieraan toe te voegen is dat Beel niet de enige was die de actie geforceerd heeft.⁶⁵ Van Mook, Van Poll en Schermerhorn, allen vooruitstrevende Nederlandse vertegenwoordigers in Indonesië, zagen ook geen andere oplossing dan over te gaan tot militaire actie. Vooral Van Mook en Schermerhorn raakten verbitterd door de Indonesische opstelling en hadden het vertrouwen in samenwerking met de Republikeinen verloren. En het kabinet ging vrijwel unaniem akkoord met de militaire actie. De enige die bezwaren had, was de minister van Verkeer Hein Vos (PvdA). Voor de KVP

Militaire kolonne tijdens de eerste politieele actie
Bron: Collectie Tropenmuseum

⁶³ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 192-193.

⁶⁴ L.J. Giebels, *Beel van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (proefschrift 1995 Universiteit Nijmegen) 211-212.

⁶⁵ Giebels, *Beel van vazal tot onderkoning*, 212.

betekende dit vrijwel geen koerswijziging, voor de PvdA wel. Het eerdere streven van de PvdA om een oorlog ten koste van alles te voorkomen was daarmee teniet gedaan.

Kabinet Drees-Van Schaik augustus 1948-maart 1951

In juli 1948 mocht Nederland opnieuw naar de stembus. Reden hiervoor was een grondwetswijziging die het kabinet Beel reeds in haar regeringsprogramma van 1946 had aangekondigd. Een staatscommissie, benoemd door de ministerraad, bereidde de herziening van de grondwet voor. Op 8 maart 1948 stelde de ministerraad het wetsontwerp voor de grondwetsherziening vast en diende het op 2 april bij de Tweede Kamer in. Zowel de Eerste als de Tweede Kamer aanvaardden de herziening met een ruime meerderheid.

De herziening voorzag vooral in wijzigingen ten aanzien van de overzeese gebieden. Artikel 1 bepaalde de wijziging van de naam 'Nederlands-Indië' naar 'Indonesië'. Overige artikelen bepaalden dat Nederland een nieuwe rechtsorde in acht zou nemen, waarin het Koninkrijk alleen uit Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen zou bestaan. In een Unie zouden het Koninkrijk en Indonesië als gelijkwaardige staten deelnemen. Verder voorzag de herziening erin dat Nederland alleen de nieuwe rechtsorde in Indonesië tot stand mocht brengen op basis van vrijwilligheid en langs democratische weg.⁶⁶

Betekende dit voorstel dat Indonesië nu die 100% *merdeka* zou krijgen? Nee, zeker niet. De wijziging maakte het uiteindelijk wel mogelijk, maar Nederland trachtte Indonesië nog steeds aan zich te binden middels die Unie. Bij de inrichting van de Nederlands-Indonesische Unie ging Nederland nog nadrukkelijk uit van een eigen 'competentieveld' voor de Unie op het gebied van buitenlandse betrekkingen, defensie, financiën en economische en culturele zaken.⁶⁷

Nu beide Kamers de grondwetsherziening hadden aanvaard, was het Nederlandse volk aan de beurt. Omdat de Indonesische kwestie een prominente rol speelde bij de Kamerverkiezingen van 1948, is dat een goede reden om even stil te staan bij de verkiezingsprogramma's van de verschillende partijen en de stemverhouding van de Nederlandse samenleving.

Uit de verkiezingsprogramma's van de KVP, PvdA en Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD, opgericht 1948) blijkt dat deze partijen streefden een 'Nederlands-

⁶⁶ Giebels, *Beel van vazal tot onderkoning*, 230.

⁶⁷ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 270.

Indonesische Unie' tot stand te brengen, zoals voorgesteld in de grondwetsherziening. Voor de KVP was het voorts van belang om de 'koloniale verhoudingen te liquideren'. De PvdA streefde naar gelijkwaardigheid tussen Nederland en Indonesië en de VVD stelde voor dat het Indonesische volk eigen meester zou zijn bij de regeling van hun interne aangelegenheden. Bij de Anti-revolutionaire Partij (ARP) schemerden nog duidelijk koloniale ambities door:

'Uitgaande van het beginsel der zedelijke roeping van Nederland jegens Indië en verwerpende de verouderde begrippen "moederland en koloniën", hebbe het regeringsbeleid op den grondslag van Nederlands verantwoordelijk, ten doel: onmiddellijk herstel van orde en rust, van veiligheid voor personen en goederen.'⁶⁸

De CPN was daarentegen het meest vooruitstrevend. De CPN stond voor afschaffing van het koloniale stelsel in alle overzeese gebieden, de onmiddellijke terugtrekking van troepen uit Indonesië, strenge bestraffing van de terreurdaden van Nederlandse militairen in Zuid-Celebes en Bondowoso, verwerping van het regeringsvoorstel tot grondwetsherziening en herziening van de grondwet met het doel de weg vrij te maken voor de afschaffing van het koloniale stelsel in elke vorm. Hierbij moest overdracht van gezag plaatsvinden aan de Republiek, met erkenning van politieke en economische zelfstandigheid voor het Indonesische volk. De CPN was daarentegen niet tegen samenwerking tussen Nederland en Indonesië. Samenwerking was gewenst, maar dan op grondslag van vrijwilligheid en gelijkwaardigheid.⁶⁹

Het lijkt er sterk op dat deze verkiezingsprogramma's een verandering laten zien van de politieke houding ten aanzien van de Indonesische kwestie. Toch is daar vrijwel geen sprake van. De KVP en de PvdA spraken ook al in hun verkiezingsprogramma van 1946 van een 'liquidatie van de koloniale verhoudingen' en wilden toen ook al op basis van een vrijwillige samenwerking een staatkundige hervorming op basis van zelf-regering en in een gecoördineerd rijksverband tot stand brengen. Zelfs de CPN stond in 1946 voor een

⁶⁸ Zie voor de verschillende verkiezingsprogramma's van 1948: Rijksuniversiteit Groningen/Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): 'Programma's Tweede Kamerverkiezingen 7 juli 1948' (versie 20 april 2014) http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/themas/vp/tk/per_jaar (4 januari 2016).

⁶⁹ Rijksuniversiteit Groningen/DNPP: 'Programma's Tweede Kamerverkiezingen 7 juli 1948'.

‘vrijwillige samenwerking op elk gebied tussen Indonesië en Nederland in een Gemenebest’.⁷⁰

Alleen bij de CPN is een duidelijke verandering te zien in de verkiezingsprogramma’s van 1946 en 1948 en ten aanzien van de Indonesische kwestie. In 1946 sprak de CPN namelijk nog goedkeuring uit over de vorming van een gemenebest. In 1948 wilde de CPN hier echter niets meer van weten en bestreed daarmee de uniegedachte. Volgens Joop Morriën, die tijdens zijn journalistieke loopbaan redacteur was bij de communistische krant *De Waarheid*, kwam dit vooral doordat het idee van een gemenebest binnen de communistische partijen in Europa vroeg in de jaren veertig ontstond. Na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring deed de CPN hier niet direct afstand van. Morriën meent wel dat het idee van een gemenebest een remmende werking had op de standpuntbepaling van de CPN ten aanzien van Nederlands-Indonesische samenwerking.⁷¹ De KVP, PvdA en de CPN lagen in 1946 dus in theorie vrijwel op een lijn als het ging om de vorming van een gemenebest.

In de verkiezingsuitslag van 1948 was een lichte verschuiving naar rechts te zien. De KVP kreeg opnieuw 32 zetels. De PvdA verloor er twee en stond nu op 29, de ARP bleef gelijk met 13 zetels, de CHU won er een zetel bij en kreeg negen zetels. De CPN verloor net als de PvdA twee zetels en stond nu op 8. De VVD had als nieuwkomer zes zetels weten te bemachtigen. Hoewel de KVP en de PvdA samen beschikten over een voldoende meerderheid voor een tweepartijen coalitie⁷², besloot de KVP om een coalitie te vormen met meerdere partijen om zo een bredere basis te hebben voor de grondwetsherziening.

Beel kreeg wederom de taak om het nieuwe kabinet te formeren. Bij de eerste poging wilde Beel een coalitie vormen met de PvdA, de VVD en de CHU. De PvdA was het echter niet eens met de keuze voor de VVD – deze had in haar verkiezingscampagne het Indonesiëbeleid van het vorige kabinet fors aangevallen. Ook de tweede poging van Beel mislukte, nu ook weer door toedoen van de PvdA. Josef van Schaik (KVP) had bij de derde poging als formateur meer succes. Van Schaik wilde een zelfde coalitie vormen als bij Beels eerste poging, maar waarbinnen Willem Drees (PvdA) nu het minister-presidentschap op zich zou nemen. Voor de PvdA was dit een grote winst. De KVP liep hierdoor het

⁷⁰Rijksuniversiteit Groningen/DNPP: ‘Programma’s Tweede Kamerverkiezingen 17 mei 1946’ (20 april 2014) http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/themas/vp/tk/per_jaar (4 januari 2016).

⁷¹ Morriën, *Indonesië los van Holland*, 114.

⁷² Destijds waren er honderd zetels te verdelen in de Tweede Kamer.

premierschap mis, maar kreeg er wel zes ministersposten voor terug. Bovendien hadden Van Schaik en Drees aan Beel de toezegging gedaan dat hij Van Mook op den duur mocht vervangen. Beel zou dan niet aan het hoofd van de Nederlandse regering staan, maar aan het hoofd van het Indische gouvernement – waar hij overigens meer invloed kon uitoefenen op Indonesië dan in Nederland. De PvdA moest ook instemmen met Dirk Stikker (VVD) op Buitenlandse Zaken en een KVP-minister op Overzeese Gebiedsdelen.

Van Schaik vroeg vervolgens aan Drees of hij zich kon vinden in fractievoorzitter Carl Romme als minister van Overzeese Gebiedsdelen. Drees antwoordde stellig dat hij Romme op die post niet kon aanvaarden. Romme was in de ogen van Drees te conservatief. Volgens Drees zou dit kabinet wel een heel verkeerd beeld afgeven in Indonesië en in de rest van de wereld. Romme had zich in het verleden negatief uitgelaten over de Hoge Veluweconferentie, zijn motie samen met Van der Goes van Naters had het Akkoord van Linggadjati in gevaar gebracht en hij zag een te grote rol weggelegd voor Nederland in de Nederlands-Indonesische Unie.⁷³

Drees was zich er van bewust dat de internationale gemeenschap de ontwikkelingen in Nederland nauwgezet volgde. De keuze voor de bewindslieden van het Indonesiëbeleid moest wel juist zijn. Van Schaik stelde toen voor om Emanuel Sassen voor de post te vragen. Drees stelde doen: 'Ik ken hem nauwelijks, maar meen geen bewaar te kunnen maken.' Drees zou echter al snel spijt krijgen van zijn keuze. Drees kende Sassen inderdaad niet goed genoeg om in te zien dat Sassen voorstander was van een harde lijn tegen de Republiek. Mede hierdoor zou Sassen al een aantal maanden later aftreden als minister.⁷⁴

Volgens Hans Daalder, biograaf van Drees, kreeg de KVP erg veel terug door aan de PvdA het minister-presidentschap weg te geven. Niet alleen doordat de KVP nu een minister van Overzeese Gebiedsdelen leverde, maar ook dat Beel nu de hoogste Nederlandse gezagvoerder in Indonesië zou worden. Zowel Bank als Daalder menen dat de katholieken op deze wijze de belangrijkste posten op het Indonesiëbeleid wilden overnemen. Na de formatie was alleen Drees als minister-president bij het Indonesiëbeleid betrokken.⁷⁵

Op donderdag 4 november 1948 nam Beel als Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon de bestuurstaken over van Van Mook. Beel zag de gehele situatie in Indonesië somber

⁷³ Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 193.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem, 200; Bank, *Katholieken*, 372.

in. Van een Nederlands-Indonesische Unie was nog altijd geen sprake. Daar kwam bij dat de Republikeinen steeds vaker bestanden schonden en dat het communisme in Indonesië aan kracht won. Een Tweede Politonele Actie om de Republiek voorgoed uit te schakelen was volgens hem daarom onafwendbaar. Met dit denken sloot Beel zich aan bij de Nederlandse militaire top in Indonesië. Generaal Simon Spoor betoogde namelijk ook dat een militaire actie noodzakelijk was, omdat zijns inziens alleen door geweld de Indonesische nationalisten tot rede gebracht kon worden.⁷⁶

Drees en Stikker wilden hier echter niets van weten. Stikker stelde daarom tijdens de ministerraadsvergadering van 26 oktober voor om eerst weer onderhandelingen te starten met de Republiek. Drees juichte deze plannen toe, waarbij hij meende dat 'alleen het voortduren der bestandsschendingen een argument mag zijn voor politoneel optreden.'⁷⁷ Stikkers eerste pogingen tot het oprichten van een interim regering mislukten echter. Een tweede poging waarbij minister Sassen hem bijstond slaagde ook niet. Uiteindelijk besloten Beel, Stikker en Sassen unaniem dat zij geen overeenstemming konden bereiken met de Republiek. De ministerraad overwoog nu toch om naar de wapens te grijpen. Van Kleffens – nu werkzaam als ambassadeur in Washington – waarschuwde de Nederlandse regering voor een langdurig verlies van prestige in de Verenigde Staten. Nederland kon het zich niet permitteren om steeds maar tegen de sterke stroom op te roeien. Volgens van den Doel is dit een staaltje realiteitszin dat in Nederland eind 1948 zeldzaam was.⁷⁸ Daalder meent ook dat Drees enig besef had van die realiteitszin. Drees had namelijk ook vanaf het begin gehamerd op de gevolgen van een tweede militaire actie.⁷⁹ Desondanks had Drees ook continu te maken met de Haagse realiteit. Die realiteit was dat voor Nederland de maat vol was; de ministers wilden nu actie ondernemen.

Den Haag stelde de tweede militaire actie nog wel een aantal dagen uit. Hatta had vlak na het besluit een brief gestuurd aan de Nederlandse regering. De ministerraad besprak deze brief op 14 december in een ochtend- en middagzitting. Hatta's brief had de PvdA gunstig weten te stemmen. Drees en de overige PvdA ministers zagen in deze brief een aanleiding om de onderhandelingen met de Republiek te hervatten. Drees vond zelf dat Hatta vergaande concessies deed en dat hij na ontvangst van deze brief het zelfs niet meer

⁷⁶ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 284.

⁷⁷ Nationaal Archief (hierna NA), notulen ministerraadsvergadering, 26 oktober 1948.

⁷⁸ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 287.

⁷⁹ Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 407.

kon verdedigen om militair in te grijpen. De KVP bleef echter nog steeds voorstander van een militaire actie, met name omdat zij Hatta ervan verdachten deze brief uit eigen beweging te hebben geschreven en niet in overeenstemming met de Republiek. Om een kabinetscrisis af te wenden besloot de ministerraad daarom om de Republikeinen 72 uur de tijd te geven waarin zij bekend moesten maken of zij de brief van Hatta en de inhoud ervan steunden. Drees merkte hierbij op dat de ministerraad na het verstreken ultimatum nog altijd kon beraadslagen over een militaire actie.⁸⁰

Beel had daarentegen hele andere plannen. De Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon seinde op 17 december via Sassen aan het kabinet dat een uitstel van de militaire operatie technisch en tactisch onuitvoerbaar was. Met name omdat het leger al de uitgangspositie had ingenomen. Het uitstellen van de actie zou dan de militaire strategie van het Nederlandse leger blootleggen. Beel had daarom, om toch nog 'voor zover enigszins mogelijk' was de Nederlandse regering tegemoet te komen, de actie voor vierentwintig uur opgeschort. Beel stuurde vervolgens aan het Amerikaanse lid van de commissie van goede diensten Horace Cochran het ultimatum van de regering en stelde dat de Republiek vierentwintig uur de tijd had om te reageren.⁸¹ Dit eenmansoptreden van Beel kon Drees allerminst waarderen. Beel had het Nederlands ultimatum ten eerste te laat doorgezonden en ten tweede verkortte hij het Nederlandse ultimatum met achttien uur. Drees ervoer de werkwijze van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon als bedrieglijk. Later zou Drees gezegd hebben dat hij door al deze ontwikkelingen bijna bezweek aan een zenuwzinking.⁸²

Zoals te verwachten reageerde de Republiek niet op het ultimatum. Het kabinet Drees besloot daarom om aan te vangen met een tweede militaire actie, ook wel bekend als de Tweede Politionele Actie. Het Nederlandse leger zette zo'n 80.000 militairen in op grote delen van Java en Sumatra. Zij bezetten de Republikeinse hoofdstuk Jogjakarta en plaatsten de Republikeinse leiders – waaronder Soekarno en Hatta – onder arrest.⁸³

Het kabinet verwachtte dat de Verenigde Naties zich door het kerstreces pas in januari met de Nederlandse actie zou bemoeien. Niets bleek minder waar. Australië en de Verenigde Staten – twee leden van de commissie van goede diensten – brachten het Nederlandse militaire optreden al op dezelfde dag bij de Verenigde Naties ter sprake. Op 22

⁸⁰ NA, notulen ministerraadsvergadering, ochtendzitting 14 december.

⁸¹ *NIB*, Deel XVI, no. 124, HVK Beel aan minister Overzeese Gebiedsdelen Sassen, 17 december 1948.

⁸² Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 408.

⁸³ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 289-290.

december sprak de Veiligheidsraad over de kwestie. De Nederlandse diplomaat Herman van Roijen deed zijn uiterste best om de Nederlandse militaire actie te verdedigen. De Veiligheidsraad eiste echter dat Nederland direct alle vijandelijkheden zou staken. Op 28 december nam de Veiligheidsraad vervolgens unaniem twee resoluties aan: Nederland moest alle vijandelijkheden staken en Nederland moest de Republikeinse leiders onmiddellijk vrijlaten.⁸⁴

Zoals Van Kleffens en Drees al hadden gewaarschuwd zou een tweede militaire actie grote gevolgen hebben voor Nederland. De realiteit haalde Nederland nu toch in. Nederland had zichzelf op het internationale toneel voor schut gezet. Door de militaire actie was de oplossing van het Nederlands-Indonesisch conflict prioriteit geworden van de Verenigde Naties. Eind januari nam de Veiligheidsraad een nieuwe resolutie aan waarin de Veiligheidsraad de eerdere resoluties herhaalde en waarin zij nu ook eiste dat Nederland uiterlijk voor 15 maart 1949 een federale interim-regering mogelijk maakte en voor 1 april 1950 de soevereiniteit overdroeg. Daarbij zou een commissie van de Verenigde Naties, de United Nations Commission for Indonesia (UNCI) de commissie van goede diensten vervangen.

Nog eenmaal probeerde Beel te redden wat er te redden viel. Hij stelde aan de Nederlandse regering voor dat Nederland zou meewerken aan een federale regering van een Republiek van de Verenigde Staten van Indonesië, waarna een Nederlands-Indonesische Unie gevormd kon worden. Tot aan de definitieve vorming van de unie zou de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon (lees Beel) allerlei belangrijke taken krijgen. Beel wenste ook de UNCI buiten de deur te houden. Binnen het kabinet kreeg Beel minister Sassen enthousiast. Beel en Sassen traden nu samen als één front op tegen het kabinet: zij zouden aftreden als het kabinet niet aan hun plannen zou meewerken. Het kabinet-Drees liet zich echter niet overhalen, het conflict was al te ver boven het hoofd gegroeid. Sassen trad af als minister van Overzeese Gebiedsdelen, Johannes Maarseveen (KVP) volgde hem op. Beel bleef wel aan in zijn functie, totdat Tony Lovink (partijloos) hem verving in juni 1949.

Vanaf april 1949 raakte de Indonesische kwestie in een stroomversnelling. Financieel gezien was de situatie voor Nederland in Indonesië niet meer houdbaar. Van Roijen wees daarbij op de resoluties van de Verenigde Naties; Nederland moest snel zorg dragen voor de

⁸⁴ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 295-296.

oplossing van het conflict. Het kabinet Drees besloot daarom om Van Roijen naar Batavia gezonden. De afgevaardigde ging als een 'diplomaat van klasse' te werk. Van Roijen kon als een van de weinige Nederlanders het haalbare van het wenselijke onderscheiden. Telkens als bleek dat de lijn die Nederland wilde volgen niet haalbaar was, stelde hij deze bij. In mei ondertekenden Van Roijen en de Indonesische afgezant Mohammed Roem het Van Roijen-Roemakkoord. Dit akkoord legde de basis voor de uiteindelijke soevereiniteitsoverdracht in december 1949.⁸⁵

1.3 Een vergelijking met de dekolonisatieprocessen van de Britten en Fransen

In augustus 1947 ging de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties zich met het Nederlands-Indonesische conflict bemoeien. De 'politieke actie' was hier de directe aanleiding voor: het zorgde ervoor dat de Indonesische kwestie op de agenda van de Veiligheidsraad terecht kwam.⁸⁶ De Veiligheidsraad had beide partijen geboden om alle vijandelijkheden te staken. Op voorstel van de Verenigde Staten besloten de partijen om een commissie van goede diensten in te stellen. België, Australië en de Verenigde Staten zouden deelnemen in deze commissie. Nederland was allerm minst blij met Australië. De Australische minister van Buitenlandse Zaken had immers verkondigd dat hij het Akkoord van Linggadjadi achterhaald vond en vond daarbij dat Indonesië onmiddellijk onafhankelijkheid behoorde te krijgen. Hij stelde zelfs dat: 'if the Dutch can be persuaded to offer independence along the lines offered by the United States to the Philippines, and by the United Kingdom to India, Burma, and Ceylon (...) there is every prospect of final agreement.'⁸⁷

De Australische minister was dus van mening dat de Nederlanders van de Britten en Amerikanen konden leren. Was dat Nederlandse dekolonisatiebeleid dan zo vergaand, vergeleken met de dekolonisatieprocessen in andere delen van Azië? Het Nederlandse dekolonisatieproces met de Britse vergeleken, leert dat Nederland het idee van geleidelijke dekolonisatie aan de Britten heeft ontleend. Ook de Fransen hadden dit Britse voorbeeld gevolgd bij de dekolonisatie van Vietnam. Maar in alle drie de gevallen (Nederlands-Indië, Indochina en India) werkte deze strategie niet. De Britten waren in tegenstelling tot de

⁸⁵ Rimko van der Maar en Hans Meijer, *Herman van Roijen 1905-1991. Een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013) 265-268.

⁸⁶ Frances Gouda en Thijs Brocades Zaalberg, *American Visions of the Netherlands East Indies/Indonesia. US Foreign Policy and Indonesian Nationalism 1920-1949* (Amsterdam 2002) 216.

⁸⁷ Citaat uit: Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 240.

Fransen en de Nederlanders wel zo slim geweest om de oude kolonie tijdig los te laten. De Fransen en de Nederlanders waren niet in staat geweest om zelf die conclusie te trekken.⁸⁸ Historicus H.W. van den Doel meent op grond van dit laatste verschil dat in het naoorlogse Azië sprake was van twee verschillende dekolonisatiemodellen: Een Angelsaksisch en een Frans-Nederlands model. In tegenstelling tot de Fransen en de Nederlanders aanvaardden de Britten en de Amerikanen het idee dat zij de volledige soevereiniteit moesten overdragen aan de lokale heersers. De Amerikanen accepteerden dit op grond van overtuigingen, de Britten op grond van pragmatische overwegingen. De uitkomst in dit Angelsaksische model was echter hetzelfde: een politiek die gericht was op de spoedige overdracht van het gezag aan lokale regeringen. Maar dat wil niet zeggen dat de Angelsaksische processen vreedzaam en politiek correct verliepen. Zowel de Britten als de Amerikanen voerden een beleid waarbij zij alleen de macht overdroegen aan lokale regeringen die hen gunstig leken.⁸⁹

Volgens historicus J.J.P de Jong zijn er ook andere contrasten en overeenkomsten tussen de verschillende dekolonisatieprocessen. Zo hadden de Fransen en Britten de verdeel-en-heersstrategie *in extremis* doorgevoerd, met als gevolg een verdeeld Indochina en India. Ook bij de Nederlanders leefde de gedachte om de verschillende partijen (De Republiek, Borneo en de Grote Oost) uit elkaar te spelen. Maar op cruciale punten tijdens het conflict besloot Nederland met de Republikeinen te onderhandelen. Daarmee erkende Nederland de Republiek als centrale actor in Indonesië en voerde het niet de verdeel-en-heersstrategie zoals de Fransen en de Britten deden.⁹⁰ Bezien vanuit de vergelijking met andere dekolonisatieprocessen, was dat Nederlandse beleid dus echt niet zo extreem als de Australische minister het voorstelde.

⁸⁸ De Jong, *Diplomatie of strijd*, 424.

⁸⁹ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 343-346.

⁹⁰ De Jong, *Diplomatie of strijd*, 424.

Hoofdstuk 2: De affaires

In de literatuur is nog nauwelijks onderzoek verricht naar de affaires in Pesing, Bondowoso en Peniwen. Uitzondering hierop is de wetenschappelijke publicatie van historicus Peter Romijn over de Pesing affaire en de journalistische publicatie van Ad van Liempt over de Bondowoso affaire.⁹¹ Op basis van de werken van Romijn en van Liempt en aan de hand van de archieven geef ik hier een beschrijving van de affaires.

2.1. De militaire operatie in Pesing

In het begin van 1946 kwam een einde aan de gewelddadige *Bersi*periode en nam de rust toe in Batavia. De gebieden buiten Batavia ondervonden echter nog altijd hinder van confrontaties tussen enerzijds *pemoeda's* en het leger van de republikeinen - *Tentara Republik Indonesia* (TRI) – en anderzijds de militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL).⁹² Ondanks de spanningen buiten Batavia vonden de Britten het niet nodig om het Britse militaire apparaat op Java te vergroten. Daarbij was de positie van het Nederlandse leger in Java nog uiterst zwak. Op Java waren maar weinig Nederlandse militairen aanwezig en een uitbreiding van de Nederlandse legermacht stonden de Britten nog niet toe. De Britten vonden dat Nederland en de Republiek eerst met elkaar om de tafel moesten, alleen dan lieten zij de Nederlandse troepen in Nederlands-Indië toe. Na het aantreden van Sjahrir als minister-president begonnen vlak daarna de besprekingen tussen Van Mook en Sjahrir. De Britten besloten daarom de ordehandhavingstaken vanaf 1 maart 1946 voor een deel aan de Nederlands troepen over te dragen. Een week later konden zodoende al de eerste detachementen van de U-brigade van de Koninklijke Landmacht (KL) in Batavia landen.⁹³

Een kleine maand na aankomst van de eerste troepen beging de militaire politie van het KNIL de oorlogsmisdaden in Pesing. Troepen van de KL deden eveneens mee aan de militaire actie bij Pesing. De voorgeschiedenis van de kwestie begon op 10 april 1946, een woensdag. Op deze dag had een afgezant van het Republikeinse leger een bezoek gebracht aan de Britse brigadegeneraal in Batavia. De Indonesische afgezant had van zijn

⁹¹ Peter Romijn, 'Learning on "the job"', 317-336; Ad van Liempt, *De lijkentrein*. Peter Romijn, 'learning on "the job"'.
⁹² Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 125.

⁹³ Ibidem, 126.

gezagvoerder opdracht gekregen om met de Britten te onderhandelen over een in stellen demarcatielijn ten westen van Batavia. De Britse bevelhebber stond hier wel voor open. De Brit en de Indonesiër kwamen overeen dat zij de demarcatielijn door het dorpje Pesing wilden trekken. De afgezant was niet bevoegd om dergelijke afspraken definitief te maken en keerde terug naar zijn kamp en gezagvoerder met de plannen over de nieuwe demarcatielijn. De onderhandelingen waren daarmee onbeslist gelaten.⁹⁴

Terwijl de onderhandelingen nog gaande waren tussen de Britse en Republikeinse autoriteiten en nog voor zij hierover overeenstemming bereikten, bezetten de Nederlandse troepen op 15 april 1946 Pesing. Volgens het officiële gevechtsrapport, opgesteld op 16 april door de commandant van Bataljon Zeeland 2/14 RI van de U-brigade, verliep de verovering in grote lijnen volgens het voorafgemaakte plan. 's Ochtends vroeg begon de aanvalsfase. De aanvalsgroep overwon snel de weerstand in Pesing Koneng, overmeesterde de halte Pesing, ruimde de weerstand op in en om het politieposthuis en bezette de brug van Pesing een uur na de start van de aanvalsfase. De rest van de dag had het bataljon hinder ondervonden van scherpschutters in bomen, van rivieroeveren en uit rijstvelden. Het rapport maakte melding van een verlies van ongeveer veertig man en een onbekend aantal gewonden aan de zijde van de tegenpartij. Daarbij hadden de Nederlandse militairen vier hooggeplaatste Indonesische militairen en zesentwintig minderen in rang gevangen genomen. De Nederlandse troepenmacht had bij de actie verschillende mitrailleurs en ander zwaar geschut buit gemaakt.⁹⁵

Diezelfde middag nog kwam generaal Spoor langs om polshoogte nemen van de situatie en om zijn tevredenheid te uiten over de door het bataljon verrichte prestaties.⁹⁶ De Britten daarentegen waren woedend. Volgens de Britten stond Pesing onder het gezag van de Republikeinen en had Nederland ten onrechte het gebied bezet. De Britse premier Clemence Atlee vond zelfs dat 'a strong line must be taken with the Dutch (...) their conduct is intolerable'.⁹⁷ Vanwege het omstreden Nederlandse militaire optreden besloten de Britten een '*fact-finding mission*' naar Pesing te sturen. De Britten concludeerden aan de hand van

⁹⁴ NA, Archief van de Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof Ned. Indië 1945-1950 (hierna 2.10.17) inventarisnummer 1312: 'Official press handout by HQ AFNEI', 17 april 1946.

⁹⁵ NA, 2.10.17/1312: 'Verovering van Pesing door 2/14 R.I.', 16 april 1946.

⁹⁶ NA, 2.10.17/1312: 'Kabinet/388 Pesing', 27 april 1946.

⁹⁷ Jaap de Moor, *Generaal Spoor: triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 207; Romijn, 'Learning on "the job"', 329.

het feitenonderzoek dat de Nederlandse troepen dertig gevangenen onder verschrikkelijke omstandigheden vasthielden en dat als de Nederlandse militairen meer gevangenen hadden gemaakt bij de zuivering, de Nederlandse militairen de gevangen waarschijnlijk wel moesten neerschieten in verband met het gebrek aan ruimte en mankracht. Daarnaast verdachten de Britten de Nederlandse militairen ervan de lijken van de Indonesiërs in de rivier gegooid te hebben. Dit laatste konden de Britten echter niet bewijzen.⁹⁸

Ondanks de bezwaren tegen de Nederlandse militaire operatie in Pesing, namen de Britten geen maatregelen tegen het Nederlandse leger. De Britse legerleiding besloot uiteindelijk zelfs de Nederlanders te verdedigen. Zo verklaarde de *Allied Forces in the Netherlands East Indies* (AFNEI), het overkoepelend orgaan dat het bevel voerde over Britse en Brits-Indiase troepen, dat Pesing in een gebied lag dat wel onder controle stond van de Nederlanders. Bovendien was Pesing een broedplaats voor problemen, aldus de AFNEI.⁹⁹ Het is niet duidelijk waarom de AFNEI besloot de Nederlandse militaire actie te verdedigen. Mogelijk had het met de wens van de Britten te maken om zo spoedig mogelijk uit Nederlands-Indië te vetrekken. Als de Britten zulk soort berichten niet zouden tegenspreken, zou dat de Britse terugtrekking vermoedelijk hebben vertraagd.

2.2. Het treintransport van Bondowoso naar Soerabaja

Ongeveer drie maanden na de Eerste Politieele actie (21 juli – 5 augustus 1947) vond de Bondowoso affaire plaats. Op 23 november 1947 vond onder toezicht van de mariniersbrigade in Nederlands-Indië een gevangentransport plaats van Bondowoso naar Soerabaja, gelegen in Oost-Java. Luitenant J. van den Dorpe, luitenant H.J.Ch. Gits en Bataljonscommandant Herman van der Hardt Aberson hielden twee dagen daarvoor, op 21 november, een vergadering waarin zij de goedkoopst mogelijke optie bespraken om de gevangenen te vervoeren. Van den Dorpe, Gits en Van der Hardt Aberson besloten daarop een goederentrein in te zetten voor het gevangentransport. Omdat er ook geen transportcommandant beschikbaar was besloten zij om die ter plaatse op het station te regelen. In de goederentreinen zaten echter geen goede ventilatiegaten. Deze reden en de slechte organisatie van de mariniersbrigade omtrent het transport hadden als gevolg dat 46

⁹⁸ Romijn, 'Learning on "the job"', 329.

⁹⁹ NA, 2.10.17/1312: 'Official press handout by HQ AFNEI, 17 april 1946.

gevangenen de reis niet zouden overleven. Aan de hand van de notulen van de vergadering van de legerleiding heb ik een reconstructie gemaakt van wat er op die bewuste dag is voorgevallen.¹⁰⁰

Vroeg in de morgen had Luitenant van den Dorpe samen met de militaire politie honderd krijgsgevangenen naar het station in Bondowoso gebracht. De militaire politie laadde vervolgens de gevangenen in een drietal goederenwagens. Van den Dorpe zag toen dat er nog niemand van de mariniersbrigade aanwezig was om de gevangenen te begeleiden tijdens de treinreis. De luitenant droeg die dag alleen verantwoordelijkheid voor de verplaatsing van de krijgsgevangenen van de gevangenis naar het station. Een transportleider moest de gevangenen begeleiden tijdens de reis, maar die was niet aanwezig. Van den Dorpe ging daarom terug naar de officiersverblijven en trof daar luitenant Gits aan. Omdat Van den Dorpe een lange dienst achter de rug had vroeg hij Gits verder toe te zien op het bewuste transport. Gits stemde toe en ging kort daarop naar het station.¹⁰¹

Toen Gits op het station arriveerde zag hij dat er nog steeds geen marinier aanwezig was om op te treden als transportleider. Gits begaf zich vervolgens naar het hoofdkwartier om verhaal te halen bij de ondercommandant. Maar Gits kon de ondercommandant ook nergens vinden. De luitenant keerde daarop weer terug naar het station. Bedenkend hoe hij dit probleem moest oplossen liep hij om kwart voor acht tegen sergeant-majoor Arie Jippes aan. Jippes mocht na bijna drie dienstjaren als administrateur bij de mariniersbrigade eindelijk naar huis voor verlof. Door zijn werkzaamheden als administrateur had Jippes vrijwel geen operationele ervaring. Gits wist dit, hij kende Jippes ook. Toch besloot hij om Jippes, ondanks zijn gebrek aan operationele ervaring, tot treincommandant te benoemen voor het bewuste transport.¹⁰²

Jippes kreeg van Gits lijsten met namen van de krijgsgevangenen en vier man bewaking mee. Gits had Jippes geen verdere instructies gegeven op over het voeden of luchten van de krijgsgevangenen. De enige instructie die Jippes meekreeg van de commandant was dat

¹⁰⁰ Doordat Ad van Liempt in zijn journalistieke studie *De Lijkentrein* geen verwijzingen gebruikt, kan ik zijn werk slechts als naslagwerk gebruiken. Om die reden maak ik hier een reconstructie van de gegevens uit het Nationaal Archief.

¹⁰¹ NA, Archief van de Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië (hierna 2.13.72) inventarisnummer 94: 'Notulen van de vergadering ten huize van Cdt. "A" Divisie, Soerabaja, 4 december 1947.

¹⁰² NA, 2.13.72/94: 'Notulen van de vergadering ten huize van Cdt. "A" Divisie, Soerabaja, 4 december 1947.

niemand in of uit de trein mocht. De sergeant-majoor nam dat wel erg letterlijk. De hele treinreis zou hij geen deuren openmaken uit angst dat er iets mis zou gaan waardoor hij zijn verlof zou mislopen.¹⁰³

De mariniersbrigade zou bij aankomst in Soerabaja de grootste schok beleven: zesenvestig van de honderd gevangenen hadden de reis niet overleefd. In de eerste wagon hadden alle gevangenen de reis overleefd. Maar in de tweede en derde wagons troffen de mariniers respectievelijk acht en achtendertig doden aan. In de laatste wagon was zelfs geen enkele overlevende. De zesenvestig doden en de elf personen die ziek werden tijdens de reis zijn direct na aankomst naar het Marine Hospitaal vervoerd. Van de elf zieken hebben alle personen het wel overleefd. De patholoog-anatoom concludeerde later dat de overleden krijgsgevangenen gestorven zijn door een gebrek aan zuurstof in combinatie met de warmtestuwing in de wagons als gevolg van de zeer geringe toevoer van frisse lucht.¹⁰⁴

Het lijkt er sterk op dat de Bondowoso affaire een noodlottig ongeval was. Toch meen ik dat de Bondowoso affaire ook een oorlogsmisdaad was. Niet alleen vanwege de ernstige nalatigheid van Jippes, die verantwoordelijk was voor het welzijn van de gevangenen, maar ook vanwege de manier waarop de mariniersbrigade het transport

¹⁰³ NA, 2.13.72/94: 'Notulen van de vergadering ten huize van Cdt. "A" Divisie, Verklaring H. Gits, Soerabaja, 4 december 1947.

¹⁰⁴ NA, 2.13.72/94: 'Notulen van de vergadering ten huize van Cdt. "A" Divisie, Soerabaja, 4 december 1947.

organiseerde en hoe de legerleiding nadien omging met de kwestie. Spoor deed namelijk zijn best om in het bijzonder Jippes, maar ook Gits naar voren te schuiven als de schuldigen. Daarmee hield hij de mensen die op het beleidsniveau opereerden buiten schot. Duidelijk is wel dat Jippes niet de enige aansprakelijke is in deze affaire. Toegegeven is Jippes door zijn nalatig optreden wel medeplichtig aan het ongeluk. Maar degenen die medeschuldig zijn, zijn degenen die bepaalden dat ze voor de goedkoopst mogelijke oplossing kozen: Van der Hardt Abersson die het idee opperde om een goederentrein te gebruiken voor het transport; Van den Dorpe die hiermee instemde en Gits die vervolgens de suggestie deed om de militair met de hoogste rang tot transportcommandant te benoemen. Jippes had geen ervaring als transportleider en bovendien had hij van Gits niet de juiste instructies meegekregen. Dit is vragen om problemen en het resultaat liegt er niet om. Van de honderd gevangenen overleefden er zesenvestig de reis niet. De oorzaak hiervan ligt veeleer bij de personen die beslissingen namen met betrekking tot het transportbeleid, dan bij degene die zonder ervaring en instructies de verantwoordelijkheid had gekregen voor de gevangenen.

*Bondowoso monument 'Gerbong Maut'
Bron: bondowosociety.wordpress.com*

2.3. De militaire actie in Peniwen 'ACTIE HAAI'

Vlak na de Tweede Politionele Actie bestormden militairen van het KNIL Op 19 februari 1949 een ziekenhuis in het christelijke dorpje Peniwen in Oost-Java. De militairen pleegden hier oorlogsmisdaden tijdens een zuiveringsactie. Zoals blijkt uit het vorige hoofdstuk hadden de Verenigde Naties daags na de Tweede Politionele Actie van Nederland geëist om onmiddellijk de vijandelijkheden te staken. Hoewel Nederland die eis schoorvoetend inwilligde, betekende dat niet dat gevechten tussen de militairen van het Republikeinse leger – vanaf juni 1947 kreeg het de naam Tentara Nasional Indonesia (TNI) – en het Nederlandse leger ophielden. De Indonesische generaal Abdul Haris Nasution slaagde er in de loop van januari en februari 1949 weer in om het TNI georganiseerd tegen de Nederlandse troepen te laten strijden. De generaal had aan de TNI de opdracht gegeven om een 'totale guerrillaoorlog' te voeren. Dit had als gevolg dat de Nederlandse militairen ook nog tegen het einde van het conflict door middel van zuiveringsacties en contraguerrilla dorpen wilden schoonvegen van 'extremistische elementen'.¹⁰⁵

Historici hebben tot nu toe nog geen onderzoek gedaan naar de Peniwen affaire. De *Excessennota* behandelt deze affaire wel, maar heel summier. Wat er nu precies is voorgevallen tijdens de actie is lastig te achterhalen. In de archieven van het ministerie van Defensie zijn tegenstrijdige meldingen te vinden over het voorval. Een melding is afkomstig van een Indonesische dominee, die getuige was van de actie. Een ander bericht is een gevechtsrapport van de militaire actie, opgesteld door de Nederlandse troepenmacht. Ondanks de tegenstrijdigheden is het toch mogelijk om in zekere mate een voorstelling te maken van het voorval in Peniwen.

Het bestormde ziekenhuis, de 'Panti Oesada', was op het moment van de zuiveringsactie sinds vier jaar gevestigd in de woning van de dominee en was in verband met de vele patiënten uitgebreid met twee schoollokalen. De dominee, de heer S. Martadipoero, bracht op 25 februari 1949 het bestuur van de Oost-Javaanse Kerkelijke Synode op de hoogte van de acties van de Nederlandse militairen. De dominee berichtte dat Nederlandse militairen het ziekenhuis bestormd hadden en daaropvolgend alle verplegers en patiënten naar buiten bevalen. Vervolgens werden er drie personeelsleden en twee patiënten op het erf voor het gebouw doodgeschoten en raakte hier één patiënt zwaar gewond. Acht overige

¹⁰⁵ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 300.

personeelsleden werden door de militairen gevangen genomen voor verhoor. De militairen hadden daarbij ook medicijnen uit het ziekenhuis buitgemaakt en de ziekeninrichting overhoop gehaald en vervolgens kort en klein geslagen.¹⁰⁶

De bestorming en de schietpartij vonden op zaterdag 19 februari plaats. Na de schietpartij verkrachtten enkele KNIL-militairen drie vrouwen, genaamd Tremini, Inwinari en Suprijanti. De volgende dag vermoordden KNIL-militairen de echtgenoot van Inwinari en de verloofde van Suprijanti. Ook schoten de militairen nog een raadslid van de kerk en twee boeren uit de gemeente dood en liepen vijf personen zware verwondingen op. Vanwege de gebeurtenissen op de zaterdag en de zondag had de zondagse kerkdienst niet plaats kunnen vinden, aldus de dominee.¹⁰⁷

Het gevechtsrapport van de militaire actie, genaamd 'ACTIE HAAI', rapporteerde echter iets anders. Het rapport berichtte het volgende:

19 Febr. '49 07.30

Comp. C. vertrokken van bivak Soemberredjo via Mororedjo – Glagaharoem – Djamboewer – Peniwen, naar Pekalongan en aldaar in Bivak. Op punt 221872 een Indonesisch ziekenhuis aangetroffen, bij nadering daarvan vuurcontact met vijandelijke bewakingsgroep. Hiervan werden vijf man neergeschoten. Gevangen genomen werden 8 verplegers en 11 verpleegsters. Bij zuivering kampong Peniwen vluchtte vijand waarvan de sterkte door bevolking werd geschat op 500 man in alle richtingen. 6 man hiervan werden neergeschoten.¹⁰⁸

Het gevechtsrapport maakte dus melding van vijandelijk vuur waarop de militairen elf personen neerschoten. Het rapport maakt geen melding van het aantal doden, alleen van het aantal 'neergeschoten' personen. De dominee noemt daarentegen in zijn bericht wel het aantal gewonden en doden. Ook noemt hij de namen van de slachtoffers. Uit het bericht van de predikant blijkt tevens dat onder de slachtoffers verplegers, patiënten, een kerkeraadslid en twee boeren zaten. Ook dat komt niet naar voren in het gevechtsrapport van 'ACTIE

¹⁰⁶ NA, Archief van het ministerie van Defensie (hierna 2.13.132) inventarisnummer 1332: Brief S. Martadipoero aan Kerkelijke Synode, 25 februari 1949.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ NA, 2.13.132/1332: 'Bijlage D, Gevechtsrapport "Actie Haai", Gondanglegiwetan, 5 maart 1949.

HAAI'. Van de verkrachting van de vrouwen maakte het gevechtsrapport überhaupt geen melding.

Mijns inziens komt het bericht van de dominee het meest betrouwbaar over. Hij noemt immers de slachtoffers bij naam en weet precieze aantallen te noemen. Het gevechtsrapport is daarentegen maar vaag en nietszeggend. Daarbij is het overduidelijk dat de militairen volgens het gevechtsrapport op een bepaald punt op het Indonesische ziekenhuis stuitten. De militairen wisten dus van het bestaan van de ziekeninrichting. De bestorming van een ziekenhuis en het doodschieten van patiënten en verplegers gaat in tegen de afspraken van de Geneefse Conventie. De Geneefse Conventie is een reeks van internationale verdragen omtrent het beschermen van zieken en gewonden, ongeacht afkomst, die gevallen zijn tijdens de strijd. Doordat Nederland het verdrag heeft ondertekend maakten de Nederlandse militairen zich schuldig aan oorlogsmisdaden.

Hoofdstuk 3 : Doofpot of openheid?

Om te bepalen of de kabinetten openheid nastreefden kijk ik per affaire naar twee verschillende momenten. Het eerste is het moment dat het kabinet kennis nam van de affaire. Hier is het van belang om te kijken naar de wijze waarop dat gebeurde: hadden klokkenluiders de affaire aan het licht gebracht of kreeg een van het kabinet informatie vanuit Batavia? En wat deed het kabinet vervolgens met de informatie: veegde zij de informatie onder tafel of ondernam zij nu stappen?

Ten tweede kijk ik naar het moment waarop het kabinet inhoudelijk meer wist van de affaire. Bij de affaires in Pesing, Bondowoso en Peniwen is er vanuit Nederlands-Indië onderzoek verricht naar de oorlogsmisdaden. De minister van Overzeese Gebiedsdelen kreeg uiteindelijk van Batavia de resultaten van het onderzoek. Hier is het van belang om te kijken naar hoe de minister van Overzeese Gebiedsdelen en het kabinet met de resultaten van het onderzoek omgingen. Deelde de minister of het kabinet de informatie met de Kamer, of liet de minister of het kabinet informatie achterwege? Indien het laatste geval, waarom hield de minister of het kabinet die informatie achter?

3.1 De Pesing affaire: ‘De zuivering van Pesing’¹⁰⁹

Het duurde bijna een maand voordat Nederland iets hoorde van de Nederlandse oorlogsmisdaden in Pesing. Een kapitein van de U-brigade trad op als klokkenluider. Hij ontmoette journaliste Bep Vuyk in Batavia en vertelde haar dat hij getuige was geweest van oorlogsmisdaden die de militaire politie van het KNIL pleegden nadat de Nederlandse militairen van de U-brigade Pesing bezetten.¹¹⁰ De journaliste schreef een artikel over het verhaal van de klokkenluider en zond dit door aan *De Baanbreker*, een sociaaldemocratisch weekblad in Utrecht. Op 4 mei 1946 publiceerde de krant het artikel:

‘De zaak van de zuivering van Pesing is wel een heel erge onzuivere zaak. Want na de gewone militaire actie met doden, gewonden en gevangenen volgens de regels van het spel, werden de Nederlandse troepen afgelost door de militaire politie, die de gevangenen gebruiken om van het slagveld een slachtveld te maken. De gevangenen die zich aan de Nederlandse troepen hadden overgegeven zijn door de militaire politie van het Nederlands Indische leger op de gruwelijkste manier afgeslacht. Later

¹⁰⁹ Titel vernoemd naar het artikel van Bep Vuyk in: *De Baanbreker*, 4 mei 1946

¹¹⁰ Peter Romijn, ‘Learning on “the job”’, 329.

vonden de Nederlandse troepen nog hier en daar enkele gewonden die nu in het hospitaal liggen. Goddank was hun reactie normaal en daarom indisciplinair [SIC]. Ze walgden van de moordpartij en er ontstonden twisten en knokpartijen tussen hen en de “Ambonezen”, de moordenaars van hun gevangenen.’¹¹¹

Na de publicatie van Vuyks artikel ging het balletje rollen. Twee dagen later bracht Nico Palar (Tweede Kamerlid voor de PvdA) dit onderwerp ter sprake in de Tweede Kamer.¹¹² Palar las een brief van een militair, die anoniem wenste te blijven, voor. Die anonieme militair was dezelfde persoon als de klokkenluider die met Vuyk had gesproken. In de brief die Palar voorlas aan de Tweede Kamer stond dat er tijdens de bezetting van Pesing aan Nederlandse zijde drie doden waren gevallen en aan Indonesische zijde waarschijnlijk enige honderden. De Nederlandse militairen van U-brigade namen vervolgens na de actie zeventig Indonesiërs gevangen. Hierna eiste de militaire politie van het KNIL alle gevangenen op. De militaire politie— deze bestond uit voornamelijk Ambonezen en andere Indische jongens – maakte vervolgens op ‘beestachtige wijze’ bijna alle gevangenen af, na het plegen van wreedheden, zoals het platbranden van vele woningen. Volgens de brief hadden de Nederlandse soldaten van de U-brigade slechts drie overlevenden gevonden, die de militaire politie gewond had achtergelaten.¹¹³ Palar besloot zijn verhaal met de vraag aan minister Logemann of hij kennis droeg van de feiten die de auteur in de brief opsomde en wat hij daarover in de kamer te zeggen had.¹¹⁴

Het Tweede Kamerlid hoefde niet lang op een reactie te wachten. Minister Logemann antwoordde de volgende dag aan Palar dat hij niets wist over de wreedheden van de militaire politie. Logemann gaf Palar daarbij uitdrukkelijk de verzekering een onpartijdig onderzoek te zullen instellen en dat het volgens de minister ‘volstrekt tegen den wensch van de Nederlandsche Regeering is, wanneer zoo iets zou kunnen gebeuren, wanneer dat in den doofpot zou worden gestopt’. Logemann voegde hier nog aan toe dat hij niet alleen een onderzoek toezegde, maar ook dat als er iets van waar was, hij daartegen maatregelen zou nemen.¹¹⁵

¹¹¹ Deel van het artikel van Bep Vuyk, ‘De zuivering van Pesing’, *De Baanbreker*, 4 mei 1946.

¹¹² Nico Palar was van Indonesische afkomst. Hij zette zich binnen de PvdA in voor de dekolonisatie van Nederlands-Indië.

¹¹³ Verwijzingen uit de brief aan Palar: *HTK 1945-1946*, 6 mei 1946, 737.

¹¹⁴ *HTK 1945-1946*, 6 mei 1946, 737.

¹¹⁵ *Ibidem*, 7 mei 1946, 770.

Logemann hield zich aan zijn afspraak. Op 13 en 14 mei 1946 zond Logeman een kopie van het artikel van Vuyk toe en een geheim codetelegram met daarin de mededeling – op dringende toon – dat Van Mook op korte termijn een onpartijdig onderzoek moest instellen. In de commissie zag Logemann liever niet alleen militairen, maar ook bijvoorbeeld een lid van de rechterlijke macht.¹¹⁶ Dat Logemann het meende onderschrijft Romijn ook in zijn artikel. Hij stelt dat: ‘even if the Dutch authorities in The Hague and Batavia did not fully believe all accounts, they felt forced by the minister for colonial affairs to have the matter investigated.’¹¹⁷

Een maand later, op 14 juni 1946, benoemde de directeur van Justitie op last van Van Mook de interdepartementale commissie. De commissie moest onderzoeken of Nederlandse militairen ‘wreedheden’ hadden begaan bij de militaire bezetting van Pesing en zo ja, wie daarvoor verantwoordelijk was. De commissie had om haar taak te kunnen volbrengen kennis genomen van de uitspraken van Palar en Vuyk, de rapporten ingezien van de militaire bezetting van Pesing en in totaal veertien getuigen gehoord.

Van de veertien getuigen had de commissie slechts drie T.R.I soldaten ondervraagd. Deze drie soldaten verklaarden dat de Nederlandse militairen hen goed behandelen. Vervolgens zeiden ze ook tijdens het verhoor dat zij voor de ‘*belanda’s*’ (Hollanders) wilden vechten.¹¹⁸ In hoeverre deze getuigenissen op waarheid berustten is dan nog maar de vraag. Van de elf andere getuigen legden alleen twee personen belastende verklaringen af. Ludovicus van de Vrande, een aalmoezenier, verklaarde dat de militaire politie een jonge Indonesiër gevangen had genomen, vervolgens vrijliet en daarop in zijn rug schoot. Een andere getuige verklaarde dat twee of drie geboeide Indonesiërs zijn doodgeschoten.¹¹⁹ De commissie meende echter dat er derhalve geen bewijs aanwezig is die deze verklaringen steunen.¹²⁰

Op 5 augustus 1946 stuurde de commissie de resultaten van het verslag door aan de directeur van Justitie. De directeur van Justitie boog zich vervolgens over de vraag of hij over moest gaan tot een strafrechtelijke vervolging. Daarom zou het nog vier maanden duren

¹¹⁶ NA, Archief van de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde archieven, (hierna 2.10.14), inventarisnummer 4716: ‘Logemann aan Van Mook’, 13 en 14 mei 1946.

¹¹⁷ Romijn, ‘Learning on “the job”’, 330.

¹¹⁸ NA, 2.10.14/4716: ‘Notulen commissie Pesing’, 10 juli 1946.

¹¹⁹ NA, 2.10.14/4716: ‘Notulen commissie Pesing’, 12 juli 1946

¹²⁰ NA, 2.10.14/4716: ‘Verslag van de inter-departementale commissie’, 5 augustus 1946.

voordat Den Haag de resultaten ontving van het onderzoek. Het kabinet Schermerhorn-Drees had inmiddels het stokje overgedragen aan het kabinet Beel en Logemann was vervangen door Jonkman. Eind december ontving Jonkman het verslag van de onderzoekscommissie en op 30 december 1946 zond Jonkman een aantal conclusies van het verslag door aan de Tweede Kamer.¹²¹

De conclusies in het rapport komen vrijwel overeen met de conclusies die Jonkman aan de Tweede Kamer doorstuurde. Zo concludeerde de onderzoekscommissie dat de door Palar gedane mededelingen in de Tweede Kamer en de feiten in het artikel van Vuyk onjuist zijn. De militairen hadden slechts twee woningen in brand gestoken ter verruiming van het schootsveld en de militairen hadden geen wreedheden gepleegd. In het verslag staan ook de twee belastende verklaringen.¹²² Jonkman noemde in zijn schrijven aan de Tweede Kamer behalve de conclusies ook de belastende verklaringen, maar stelde dat de juiste toedracht in een strafrechtelijk onderzoek niet is komen vast te staan.¹²³

De vraag of het kabinet openheid heeft nagestreefd kan ik voor wat betreft de Pesing affaire bevestigend beantwoorden. Het kabinet Schermerhorn Drees wist aanvankelijk niets van de oorlogsmisdaden van de Nederlandse militairen. Op het moment dat Palar hier naar vroeg heeft Logemann direct gehandeld. Toen de resultaten van de onderzoekscommissie Jonkman bereikten, heeft Jonkman de conclusies van de onderzoekscommissie doorgestuurd aan de Tweede Kamer. Deze conclusies kwamen vrijwel overeen met de oorspronkelijke tekst. Zodoende heeft Jonkman geen informatie achtergehouden.

3.2 De Bondowoso affaire: ‘Gruwelijk schandaal in Indonesië’¹²⁴

Bij de Bondowoso affaire kwamen de Nederlands-Indische autoriteiten zelf met een bericht naar buiten. Op donderdag 27 november publiceerden verschillende kranten in Nederland en Nederlands-Indië hierover de eerste berichten. Het communistisch dagblad *De Waarheid* was nog het meest verontwaardigd over het voorval. De krantenkop van *De Waarheid* luidde: ‘Gruwelijk schandaal in Indonesië’, met als ondertitel: ‘Zes en veertig gevangenen in goederenwagens gestikt’.¹²⁵ De auteur van het artikel veronderstelde dat de ‘overvulde’

¹²¹ Kamerstuk Tweede Kamer 1946-1947, no. 237/2, 30 december 1946.

¹²² NA, 2.10.14/4716: ‘Verslag van de inter-departementale commissie’, 5 augustus 1946.

¹²³ Kamerstuk Tweede Kamer 1946-1947, no. 237/2, 30 december 1946.

¹²⁴ Naar de titel van het artikel in: *De Waarheid*, 27 november 1947.

¹²⁵ *De Waarheid*, 27 november 1947.

wagens volkomen werden afgesloten en dat de begeleiders gedurende de reis niet naar hun gevangenen omkeken. De auteur maakte hier zelfs een vergelijking naar de beruchte transporten van de Gestapo naar Polen.¹²⁶

Berichten hierover in de overige kranten waren een stuk gematigder. De Nederlandse kranten *De Tijd*, een Katholiek dagblad, *Het Vrije Volk*, een democratisch-socialistisch dagblad en *Het Nieuws*, een algemeen dagblad, kopieerden vrijwel het hele bericht van de Nederlands-Indische regering. Namelijk dat de gevangenen stierven 'als gevolg van de afwezigheid van de nodige verzorging tijdens de reis. (...). Een in opdracht van Van Mook uitgegeven communiqué deelt deze feiten mee, en belooft verder, dat de verantwoordelijken op voorbeeldige wijze gestraft zullen worden.'¹²⁷

Van Liempt merkt op dat het opvallend is dat de eerste berichten hierover pas vijf dagen laten verschijnen. Hij stelt dat die verlate berichtgeving wel het gevolg zal zijn van Nederlands-Indische censuur.¹²⁸ Mijns inziens is dat niet zo bijzonder. Deze affaire zou de eer en naam van Nederland niet veel goeds doen. Van die 'naam' was al niet veel goeds over, omdat het schandaal vlak na de Eerste Politie Actie plaatsvond. De Verenigde Naties en de commissie van goede diensten bemoeiden zich inmiddels met het Nederlands-Indonesisch conflict. De Nederlands-Indische regering moest dus eerst een en ander uitzoeken en dan met een goed verhaal naar buiten komen.

Het is echter wel opvallend dat de Nederlands-Indische regering Jonkman niet op voorhand had ingelicht. Dat Jonkman niet eerder van het schandaal afwist blijkt uit het volgende. Op 28 november, dus een dag na Van Mooks communiqué, stuurde hij de landvoogd op dringende toon: 'Verzoeken omgaand uitvoerige inlichtingen nopens communiqué inzake omgekomen transport arrestanten reizend Bondowoso Soerabajaarts'¹²⁹. Een eigenaardig bericht. Volgens van Liempt is dit 'kennelijk wat er gebeurt als de formele jurist Jonkman boos wordt.'¹³⁰

Diezelfde dag nog riep Kamerlid Paul de Groot (CPN) minister Jonkman ter verantwoording. De Groot wilde onder meer weten of de minister kennis had genomen van de in de pers verschenen mededeling van de Nederlands-Indische regering over de

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ *De Tijd*, 27 november 1947; *Het Vrije Volk*, 28 november 1947; *Het Nieuws*, 28 november 1947.

¹²⁸ Van Liempt, *De Lijkentrein*, 74.

¹²⁹ NA, 2.13.132/1325: 'Jonkman aan Van Mook', 24 november 1947.

¹³⁰ Van Liempt, *De Lijkentrein*, 74.

omgekomen gevangenen bij het transport en om welke redenen het Nederlandse leger de arrestanten in bewaring had gesteld. Daarnaast vroeg het Kamerlid aan de minister of hij bereid was mee te delen wie de aansprakelijke personen zijn, en of de minister bekend kon maken waaruit de schadeloosstelling aan de nabestaanden van de omgekomen arrestanten zal bestaan.¹³¹

Vijf dagen later zond Jonkman de schriftelijk beantwoorde vragen toe aan de Tweede Kamer. Jonkman deelde mee dat hij, onmiddellijk na ontvangst van het ontvangen bericht uit Nederlands-Indië, Van Mook telegrafisch om uitvoerige inlichtingen had gevraagd. Jonkman schreef dat zodra hij deze ontvangen had, hij op deze aangelegenheid zou terugkomen.¹³² Die inlichtingen lieten wel lang op zich wachten. De minister van Overzeese Gebiedsdelen kon pas in februari 1948 de vier vragen van De Groot inhoudelijk beantwoorden.

In deze periode onderhandelden de Republiek en Nederland, onder toeziend oog van de commissie van goede diensten, over de verdere uitwerking van het Linggadjati akkoord. De ministerraad besloot daarom om de ministers Beel, Jonkman en Drees aan het einde van december 1947 naar Batavia te sturen voor die onderhandelingen.¹³³ Zo gebeurde het dat de ministers op oudejaarsdag vergaderden met de legerleiding en Van Mook.

Hoewel de Bondowoso affaire niet op de agenda stond, bracht Jonkman toch het onderwerp ter sprake. Jonkman vroeg aan Spoor en Van Mook wanneer zij hem meer informatie zou geven. Van Mook antwoordde Jonkman dat het strafrechtelijk onderzoek naar de Bondowoso affaire op korte termijn afgerond zou zijn. Hij zou het verslag dan zo spoedig mogelijk doorgeven en daarbij aangeven wat voor publicatie geschikt zou zijn. Van Mook stelde hier dus voor om informatie deels niet publiek te maken. Hoe reageerde Jonkman hierop? Jonkman wees er met klem op dat het parlement het Nederlandse optreden in Zuid-Celebes niet was vergeten. Daarom wilde hij zo spoedig mogelijk de meest volledige inlichtingen ontvangen.¹³⁴ Het lijkt er dus op dat Jonkman, in tegenstelling tot Van Mook, wel volledige openheid nastreefde.

In februari 1948 kwam Jonkman terug op de vragen van de Groot. Op de vraag

¹³¹ Aanhangsel *HTK* 1947-1948, 28 november 1947, 79.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ NA, notulen ministerraad, 11 december 1947.

¹³⁴ *NIB* deel 12, no. 188, 'Verslag van een bespreking over de militaire situatie bij de jaarwisseling 1947-1948', 31 december 1947.

om welke redenen het Nederlandse leger de arrestanten in bewaring had gesteld antwoordde Jonkman dat het gevangentransport uit achttien krijgsgevangenen en tweeëntachtig burgerarrestanten bestond. Het Nederlandse leger had deze burgers gevangen op grond van de verstoring van de rust en orde. Op de vraag wie de aansprakelijke personen zijn, antwoordde Jonkman dat de militaire politie inmiddels de treincommandant van het transport – Arie Jippes – gearresteerd had. Tegen welke andere personen de krijgsraad een vervolging zou instellen was de minister nog onduidelijk. Omdat de legerleiding de zaak naar de krijgsraad doorwezen had, kon Jonkman verder niet inhoudelijk op de zaak in gaan.¹³⁵ Op 10 april zond Jonkman de Kamer nogmaals een schriftelijk antwoord. Jonkman had een lijst gekregen met namen van veertien mariniers. Deze mariniers moesten voor de krijgsraad verschijnen, voor het delict ‘dood door schuld’.¹³⁶

Uit bovenstaande blijkt dat het kabinet Beel in de Bondowoso affaire openheid heeft nagestreefd. Het kabinet Beel wist aanvankelijk niets van het schandaal. Het is zelfs opvallend dat Van Mook Jonkman niet op voorhand had ingelicht. Jonkman kreeg namelijk tegelijkertijd met de rest van Nederland van het schandaal te horen. Jonkmans interesse in de zaak blijkt ook uit de vergadering die hij in Batavia bijwoonde. De affaire stond niet op de agenda en toch bracht hij die ter sprake. Toen Van Mook mededeelde dat hij Jonkman zou laten weten welke delen hij wel of niet naar buiten kon brengen, zei Jonkman hem dat hij openheid van zaken wilde. De inlichtingen die Jonkman uit Nederlands-Indië had ontvangen deelde hij vervolgens eerlijk met de Kamer.

3.3 De Peniwen affaire

Via een lange omleiding kreeg het kabinet Drees-Van Schaik informatie binnen over de Peniwen affaire. Op 25 februari 1949 heeft dominee Martadipoero de Oost-Javaanse Kerkelijke Synode een bericht gezonden waarin hij de misdaden van de Nederlandse militairen in Peniwen bekendmaakte. Hierop publiceerde het maandblad van de Oost-Javaanse Synode, *Pawartos Ringkes*, het bericht van Martadipoero. De Nederlandse dominee Herman Hildering, hij was op dat moment in Nederlands-Indië, had vervolgens in de week van 23 maart 1949 het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk op het bericht in *Pawartos Ringkes* gewezen. Het persbureau publiceerde in dezelfde week nog een

¹³⁵ Aanhangsel *HTK* 1947-1948, 19 februari 1948, 133.

¹³⁶ Aanhangsel *HTK* 1947-1948, 10 april 1948, 169.

bericht op basis van de informatie van *Pawartos Ringkes* dat dagbladen als *De Waarheid*, *Het Vrije Volk* en *Het Dagblad: uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia* vrijwel geheel overnamen:

“Ds. H.A.C. Hildering, zendingspredikant te Surabaya, doet mededeling van een bericht, dat in het laatste nummer voorkomt van *Pawartos Ringkes*, het maandblad van de Oostjavaanse kerk, welk bericht als volgt luidt: De gemeente Peniwen met een zielental van ongeveer 3000 had op Zondag 20 Februari 1949 een huiveringwekkend leed te doorstaan, om welke reden de godsdienstoefening op die dag werd stopgezet. Op deze dag namelijk zette een onderdeel van het Nederlandse leger een zuiveringsactie in, waarbij tien personen, leden der gemeente en onder hen een kerkeraadslid, werden neergeschoten. Dit fusilleren geschiedde om 9.00 uur 's morgens, op het uur van de Zondagse godsdienstoefening. Kennen zij die dit deden dan niet de betekenis van het – Vreest de Heer en heb uw naaste lief?”¹³⁷[SIC]

Uiteindelijk zou het bericht van Martadipoero – via *Pawartos Ringkes*, Hildering, het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk en de verschillende dagbladen – de ministerraad bereiken. Tijdens een buitengewone ministerraadsvergadering op donderdag 24 maart 1949 bracht minister van Financiën Piet Lieftinck (PvdA) de Peniwen affaire ter sprake. Lieftinck vertelde aan zijn collega's dat hij Hildering uit zijn persoonlijke sfeer kent en hij meende dat Hildering een rustig persoon is. Lieftinck wilde daarom van minister Götzen – Götzen was als minister zonder portefeuille belast met bepaalde vraagstukken van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen – weten wat hij wist van de kwestie. Götzen antwoordde dat hij na de publicatie van de berichten Batavia meteen om inlichtingen had gevraagd. Batavia had teruggeseind dat ze ook nog niets van de kwestie af wist.¹³⁸

Gedurende de vergadering verkondigden sommige ministers ook hun ontevredenheid over de publicatie van het bericht van het persbureau van de Hervormde Kerk. De minister van Oorlog, Wim Schokking (CHU), vertelde de andere ministers dat hij zijn

¹³⁷ Volgens *De Excessennota* werd dit bericht op 22 maart in het bulletin van het persbureau van de Nederlands Hervormde Kerk gepubliceerd, zie hiervoor de bijlage inzake voorgevallene te Peniwen, p. 105. Origineel bericht niet gevonden. Voor meldingen van het bericht in andere dagbladen, zie: *Het Vrije Volk*, 23 maart 1949; *De Waarheid*, 23 maart 1949; *Het Dagblad: uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia*, 24 maart 1949.

¹³⁸ NA, notulen ministerraadsvergadering, 24 maart 1949.

ongenoegen had geuit tegenover het bureau van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij was het niet eens met de vroegtijdige publicatie van het bericht. Minister-president Drees was het met Schokking eens. Hij had zich er enerzijds aan geërgerd dat het persbureau een ongecontroleerd bericht gepubliceerd had, dat dominee Hildering aan een Indonesisch blad ontleend had. Anderzijds was Drees wel bang dat de mededelingen enige grond van waarheid bevatten. Hoewel Drees dit uitsprak, liet de ministerraad het hierbij zitten. Zij maakten geen concrete afspraken over het instellen van een onderzoekscommissie.¹³⁹

Vier dagen na de ministerraadsvergadering, op 28 maart 1949, stelde CHU-Kamerlid Frits van de Wetering een aantal vragen aan de ministers Drees en Maarseveen. Het Kamerlid wilde onder meer weten of de ministers op de hoogte waren van de mededelingen van dominee Hildering, of de ministers bereid waren een onderzoek te doen instellen naar de ware toedracht van de gebeurtenissen en of de Kamer ingelicht kon worden over de resultaten van het onderzoek.¹⁴⁰

Generaal Spoor had inmiddels zelf stappen ondernomen om de zaak te onderzoeken. Uit de archieven blijkt dat Spoor zelf ook niet op de hoogte was van de hele kwestie. De Oost-Javaanse Synode had de zaak in Peniwen bij de militaire commandant in Malang (Oost-Java) onder de aandacht gebracht. Deze commandant had de kwestie echter niet doorgespeeld aan de legerleiding. Spoor beval daarom op 26 maart 1949 dat de territoriaal- en troepencommandant van Oost-Java een onderzoekscommissie instelde.¹⁴¹ Een kleine twee maanden later was de commissie klaar met het onderzoek. Op 19 juli 1949 zond territoriaal- en troepencommandant Baaij het verslag van de commissie door aan Spoor. In het begeleidend schrijven stelde Baaij dat het onderzoek zeer uitgebreid is geweest en dat de conclusies volgens hem voldoende gegrond zijn.¹⁴² De commissie concludeerde dat het aantal doden bij de ziekeninrichting niet met zekerheid vast te stellen was. Het waren er in ieder geval vier geweest. Omtrent de motieven voor het doodschieten van de personen somde de commissie een aantal tegenstrijdige verklaringen in het verslag op. De militairen verklaarden dat zij tijdens de actie het vuur openden op vluchtende personen, terwijl de 'inheemse' personen verklaarden dat de slachtoffers geknield hadden gezeten. De commissie stelde dat zij de verklaringen van de slachtoffers het meest betrouwbaar vond.

¹³⁹ NA, notulen ministerraadsvergadering, 24 maart 1949.

¹⁴⁰ Aangangsel *HTK* 1948-1949, 28 maart 1949, 137.

¹⁴¹ NA, 2.13.123/1332: 'Spoor aan afdeling PXAA', 26 maart 1949.

¹⁴² NA, 2.13.132/1332: 'Begeleidend schrijven Baaij aan Spoor', Soerabaja, 19 juli 1949.

De commissie geloofde zodoende de toedracht dat KNIL militairen oorlogsmisdaden hadden gepleegd. De commissie concludeerde wel dat er van verkrachting niets was gebleken. Ze meende bovendien dat het gebouw waar het ziekenhuis in gevestigd was eigenlijk geen ziekenhuis was, omdat er geen praktiserend arts aan ziekenhuis verbonden was.¹⁴³

De commissie erkende dus wel dat de KNIL-militairen minste vier mensen op het erf hadden doodgeschoten. Desondanks droeg de commissie in het verslag de bij de actie betrokken militairen een warm hart toe:

‘Uit de verklaringen der gehoorde getuigen, in onderling verband en samenhang bezien, is de commissie niet gebleken, dat voor het neerschieten een disculperende oorzaak aanwezig is geweest. Derhalve, waar het voor de commissie vaststaat, gezien het optreden van de militairen gedurende het verloop van de actie, dat hier sprake is geweest van een goed gedisciplineerde troep, die zich niet aan excessen heeft schuldig gemaakt, is de commissie van mening, dat de schuld van het neerschieten geweten moet worden aan één verantwoordelijk persoon, doch het is deze commissie niet mogelijk de dader nader te traceren.’¹⁴⁴

Zo maakten de leden van de commissie zich het er wel makkelijk van af. De groep militairen had zich in de regel goed gedragen, op één militair na die niet te traceren zou zijn. Op 30 augustus zond de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, inmiddels Tony Lovink, de onderzoeksresultaten van de commissie aan het kabinet. Lovink zond het kabinet dat vijf personen zonder ‘disculperende’ oorzaak door een militair zijn doodgeschoten. Lovink had de procureur-generaal advies gevraagd of strafvervolging mogelijk was. Op 16 november kwam Lovink hier nogmaals op terug. De procureur-generaal adviseerde de krijgsraad om de zaak te seponeren. Het opsporen van de schuldige militair bleek niet mogelijk te zijn. Uit de archieven is verder niet meer gebleken dat het kabinet de resultaten van de commissie heeft gedeeld met de Kamer.¹⁴⁵

Uit bovenstaande blijkt dat de het kabinet Drees-Van Schaik in de Peniwen affaire geen openheid heeft nagestreefd. Het kabinet wist net als voorgaande kabinetten niets van de affaires. Maar in tegenstelling tot de voorgaande kabinetten deed het ook niet haar best

¹⁴³ NA, 2.13.132/1332: ‘Bijlage A van schrijven Baaij aan Spoor: Verslag van de commissie, 19 juli 1949.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ *De Excessennota*, bijlage 5, 43.

om meer van de zaak te weten. Na zorgvuldig onderzoek van de archieven – met name het Tweede Kamerarchief, blijkt dat de resultaten van de commissie – ondanks dat Kamerlid van de Wetering om de resultaten had gevraagd – niet met de Kamer zijn gedeeld. Het zou kunnen dat het kabinet besloot om de conclusies niet openbaar te maken. Het verslag bevestigde immers dat ten minste vier – volgens Lovink vijf – personen zonder ‘disculperende’ oorzaak zijn doodgeschoten.

Hoofdstuk 4: De kabinetten en hun maatregelen in de affaires

Voor de beoordeling van de maatregelen kijk ik in dit hoofdstuk naar de volgende vragen: Wanneer en waarom besloot het kabinet om maatregelen te treffen? Welke maatregelen heeft het kabinet getroffen? Hoe ver gingen die maatregelen; waren deze een lichte bemoeienis of vergaande stappen? Konden de daders nu bestraft worden? En, hoe ging het kabinet met de informatie uit Nederlands-Indië om?

4.1 Maatregelen in de Pesing affaire: de interdepartementale onderzoekscommissie.

Minister Logemann had vrijwel meteen nadat hij kennis nam van de Pesing affaire aan Van Mook opdracht gegeven om een interdepartementale commissie in te stellen.¹⁴⁶ De Kamervragen van Palar zijn hier een directe aanleiding voor. Logemann reageerde verbijsterd op de aantijgingen die Palar deed en stelde in het Kamerdebat dat het volstrekt tegen de wens van de regering was, als dat ‘in den doofpot zou worden gestopt’.¹⁴⁷ Mijns inziens wilde Logemann inderdaad de feiten boven tafel halen. Dat Logemann het meende onderschrijft Romijn ook in zijn artikel. Hij stelt dat: ‘even if the Dutch authorities in The Hague and Batavia did not fully believe all accounts, they felt forced by the minister for colonial affairs to have the matter investigated.’¹⁴⁸

Van Mook zond op 17 mei 1946 aan Spoor een geheim schrijven met daarin de vraag of de generaal een voorstel kon toesturen aangaande de wijze waarop het leger en de Nederlands-Indische regering een onderzoek konden instellen naar de door Palar geuite klachten in het Kamerdebat.¹⁴⁹ Generaal Spoor stuurde hierop een uitgebreide brief aan Van Mook en Logemann waarin hij verontwaardigd reageerde:

‘De door het Kamerlid Palar gemaakte opmerkingen en gestelde vragen zijn onweerlegbaar afkomstig uit dezelfde propagandistische Indonesische bron. (...) Ten aanzien van de beschuldiging, als zouden 70 Indonesische gevangenen “op last van de Nederlandsche MP op beestachtige wijze vermoord zijn op drie na, die later zwaar gewond werden bevonden”, zijn de werkelijke cijfers

¹⁴⁶ NA, 2.10.14/4716: ‘Logemann aan Van Mook, 13 en 14 mei 1946.

¹⁴⁷ HTK 1945-1946, 7 mei 1946.

¹⁴⁸ Romijn, ‘Learning on “the job”’, 330.

¹⁴⁹ NA, 2.10.14/4716: ‘Van Mook aan Spoor, No. 726/APO.3’, 17 mei 1946.

en feiten als volgt. Bij de actie werden 31 gevangenen gemaakt, waaronder drie gewonden, welke inmiddelijk [SIC] per Roode-Kruis auto naar het Militair Hospita te Batavia werden vervoerd. (...) De overige 28 gevangenen werden, na voorloopig te zijn verhoord naar Grogol overgebracht en aldaar in verzekerde bewaring gesteld.¹⁵⁰

Daarbij stuurde hij als bijlagen een kopie van het persbericht van de Allied Forces Netherlands East Indies (AFNEI) en het rapport van de commandant van Bataljon Zeeland 2/14 RI mee. Volgens Spoor zouden deze bijlagen de klachten van Palar tegenspreken. De legercommandant besloot zijn brief met de mededeling dat hij een kopie van het schrijven naar de directeur van Justitie zou toezenden zodat een ambtenaar van de commissie de door hem verstrekte gegevens op juistheid kon toetsen.¹⁵¹

Spoor dacht waarschijnlijk dat hij de zaak hiermee had afgedaan. Dat zou hem nog tegenvallen. Begin juni stuurde Van Mook aan Spoor een reactie op zijn brief. Van Mook schreef dat er schijnbaar sprake was van een misverstand. Hij wilde namelijk een voorstel ontvangen 'nopens' de wijze waarop het leger en de Nederlands-Indische regering onderzoek kon verrichten. Het lag namelijk in de bedoeling van de minister van Overzeese Gebiedsdelen om een interdepartementale commissie in te stellen.¹⁵² Twee dagen later had Van Mook het voorstel alsnog ontvangen en kon de interdepartementale commissie van start.

Op last van de landvoogd had de directeur van Justitie medio juni 1947 de interdepartementale commissie formeel benoemd. Hierin namen zitting: Mr. J.H. Peter (als commissievoorzitter), president van de temporairen krijgsraad in Batavia; H. van der Wal, hoofdamtenaar op het departement van Binnenlands Bestuur en Luitenant-Kolonel C.M. Stadius Muller. Deze laatste persoon werd in verband met overplaatsing per 1 juli vervangen door reserve Luitenant Kolonel A. Hamming. Mr. J.F. Verlinden, ambtenaar op het departement van Justitie, trad op als secretaris van de commissie.¹⁵³

De bemoeienis van Logemann reikte zodoende verder dan het vragen om inlichtingen: door het ingrijpen van Logemann in de affaire stelden de Nederlands-Indische

¹⁵⁰ NA, 2.10.14/4716: 'Spoor aan Van Mook, Kab./388', 27 mei 1946.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² NA, 2.10.14/4716: 'Van Mook aan Spoor', 1 juni 1946.

¹⁵³ NA, 2.10.14/4716: 'Verslag van de inter-departementale commissie', 5 augustus 1946.

regering en het leger een interdepartementale onderzoekscommissie in. Logemann vond het belangrijk dat het een onpartijdig onderzoek zou zijn stond er daarom op dat de leden van de commissie zowel een militaire als civiele achtergrond moesten hebben. Op deze wijze bemoeide Logemann zich niet alleen met de instelling van de commissie, maar ook met de samenstelling van de commissie.

Desondanks leidden Logemanns bemoeienissen niet tot het bestraffen van de daders. De onderzoekscommissie meende namelijk dat de twee belastende verklaringen over de in de rug geschoten Indonesiër en de doodgeschoten Indonesische gevangenen die handboeien droegen niet betrouwbaar zijn.¹⁵⁴ De argumenten die de commissie hiervoor aanvoerde zijn echter zeer zwak. De belastende getuigenis dat een militair een jonge Indonesiër in de rug schoot, vond de commissie onaannemelijk omdat de getuige, de aalmoezenier, niet de Maleisische taal sprak. Maar of de predikant nu wel of niet de taal beheerste: voor een dergelijke daad hoef je de taal niet te spreken om te begrijpen dat de militairen een ongewapend persoon in de rug schieten. De commissie meende daarnaast dat de belastende getuigenis over de doodgeschoten Indonesiërs niet strookte met de werkelijkheid, omdat een kapitein verklaarde dat zij hun gevangenen nooit handboeien omdoen.¹⁵⁵

De hierboven genoemde hiaten in het verslag waren de directeur van Justitie, Abraham Gieben, ook niet onopgemerkt gebleven. Toch stelde hij dat hij zich in het algemeen wel kon verenigen met de conclusies van de commissie. In het algemeen hadden de Nederlandse troepen zich gedragen. De autoriteiten moesten de 'excessen' bezien vanuit het kader van de emoties waarin de soldaten zich bevonden: 'Als verontschuldiginggrond kan dan ook gelden, dat de bedrivers onder den invloed zijn van een, in of kort na den strijd, moeilijk te beheerschen, hevige gemoedsbeweging.'¹⁵⁶ De directeur van Justitie zag geen reden om tot een strafrechtelijke vervolging over te gaan.

Op deze wijze wisten de interdepartementale onderzoekscommissie en Gieben hun opdracht te omzeilen door de oorlogsmisdaden die de Nederlandse militairen hadden gepleegd terzijde te schuiven. Zij vonden dat de Nederlandse militairen zich in de regel goed hadden gedragen en Gieben meende dat als er al sprake was van een oorlogsmisdaad, dat te

¹⁵⁴ NA, 2.10.14/4716: 'Notulen commissie Pesing', 12 juli 1946.

¹⁵⁵ NA, 2.10.14/4716: 'Verslag van de inter-departementale commissie', 5 augustus 1946.

¹⁵⁶ 2.10.14/4716: 'Directeur Justitie aan Van Mook', 17 augustus 1946.

wijten was aan de gemoedstoestand van de Nederlandse soldaten. De directeur van justitie verbond zo geen consequenties aan de wetenschap dat Nederlandse militairen oorlogsmisdaden hadden gepleegd. De daders bleven onbestraft.

Jonkman had van de landvoogd het volledige verslag van de commissie ontvangen, met de daarbij behorende bijlagen. In die bijlagen stonden ook alle getuigenverklaringen. Jonkman beschikte zo over voldoende informatie om kritischer ten aanzien van de conclusies te staan. Hoewel de twee belastende getuigenissen niet door een strafrechtelijk onderzoek vast zijn komen te staan, had Jonkman wel een vervolgonderzoek kunnen vragen.

4.2 Maatregelen in de Bondowoso affaire: politieke bemoeienis met het vervolgingsbeleid van de marine

Vanaf het moment dat Jonkman op de hoogte was van het schandaal in Bondowoso was hij bij de affaire betrokken. Uit het vorige hoofdstuk blijkt dat Jonkman meerdere malen om inlichtingen heeft gevraagd. Jonkman besloot ook om zelf in te grijpen in de kwestie. Kort na het schandaal had hij in december aan zijn juridische adviseurs gevraagd op welke wijze het kabinet de bevoegdheden van de landvoogd kon uitbreiden, zodat Van Mook zich in de militaire strafzaak kon mengen.¹⁵⁷ Dat is hoogst bijzonder. Normaliter verschijnen dit soort zaken voor de krijgsraad zonder politieke inmenging. Het leger is immers zelf verantwoordelijk voor bestraffing van militairen en heeft een eigen rechtspraak. De mariniers die zich moesten verantwoorden voor hun nalatigheid in de Bondowoso affaire moesten dat zodoende (in eerste instantie) doen bij de krijgsraad van de zeemacht.¹⁵⁸ Door de (inter)nationale aandacht die de affaire kreeg wilde Jonkman niet dat de afhandeling van deze gevoelige zaak volledig in handen van het leger lag.

Internationaal gezien was Nederland gezichtsverlies aan het leiden. Het schandaal in Bondowoso gebeurde vlak na de Eerste Politionele Actie. En vlak voor de ‘politionele actie’ lekten verhalen in juni en juli 1947 uit over de Nederlandse oorlogsmisdaden in Zuid-Celebes.¹⁵⁹ De Eerste Politionele Actie had er vervolgens voor gezorgd dat de Indonesische kwestie op de agenda van de Veiligheidsraad kwam te staan. De door de Veiligheidsraad

¹⁵⁷ NA, 2.13.72/93: ‘advies rapport ministerie van Overzeese Gebiedsdelen inzake vervolgingsbeleid’, Den Haag, 23 december 1947.

¹⁵⁸ Strafzaken van de zeemacht verschenen destijds in eerste instantie bij de krijgsraad van de zeemacht en in appel bij het Hoog Militair Gerechtshof.

¹⁵⁹ IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 148.

ingestelde commissie van goede diensten was inmiddels in Nederlands-Indië ter plaatse om de onderhandelingen tussen Nederland en de Republikeinen in goede banen te leiden. Doordat de Verenigde Naties zich nu met het Nederlands-Indonesisch conflict bemoeiden, moest de Nederlandse regering er wel voor zorgen dat zij de hele affaire op correcte wijze afhandelde.

Eelco van Kleffens, de Nederlandse vertegenwoordiger in de Veiligheidsraad, had daarbij in de gaten dat Nederland nu voorzichtig moest zijn. De Amerikanen stonden tot dan toe nog redelijk neutraal in het conflict, afgezien van het feit dat het tegen de koloniale aspiraties van Nederland was. De Verenigde Staten wilden werken aan conflictoplossing, niet per se partij kiezen.¹⁶⁰ Nederland moest de Amerikanen dus niet tegen zich in het harnas jagen. Van Kleffens wilde daarom dat Nederland aan de internationale gemeenschap liet zien dat zij haar uiterste best deed om de daders te straffen.

‘Weldra zal ik in Security Council iets moeten zeggen over Bondowoso affaire (...). Directe schorsing van Bataljonscommandant en opzending naar Holland met nodige publiciteit op beide punten zou onze zaak hier helpen. Strengere maatregelen tegen schuldigen Zuid-Celebes zijn eveneens noodzakelijk juist omdat zij vanzelf spreken.’¹⁶¹

Inmiddels had Van Mook het rapport ontvangen van de juridische adviseurs van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen. Jonkman had een manier gevonden waarmee hij de bevoegdheden van de landvoogd uitbreidde.¹⁶²

Het advies was als volgt: de vervolgingsprocedure binnen de rechtspleging bij de zeemacht is beschreven in artikelen 8, 8a, 9 en 10.¹⁶³ Hierin staat dat de Commandant der Zeemacht (CZM) het recht heeft om een zaak naar de krijgsraad te verwijzen. De vraag rees nu of de landvoogd bevoegd was om aanwijzingen te geven aan de CZM voor het vervolgingsbeleid. De adviseurs meenden dat het bezien van artikel 10 hiervoor een mogelijkheid bood. Het Hoog Militair Gerechtshof kan op grond van artikel 10 een vervolging

¹⁶⁰ Gouda en Brocades Zaalberg, *American Visions*, 210-223.

¹⁶¹ *NIB*, Deel 12, no. 191, voetnoot 3.

¹⁶² NA, 2.13.72/93: ‘advies rapport ministerie van Overzeese Gebiedsdelen inzake vervolgingsbeleid’, Den Haag, 23 december 1947.

¹⁶³ De ‘rechtspleging bij de zeemagt’ is een besluit van de soevereine vorst der Verenigde Nederlanden van 20 juli 1914, waarvan de tekst is opgenomen in *Ind. Stbl.* 1918 No. 11 en 1921 No. 574.

bevelen, indien die door de CZM niet was doorgezet. De commanderende officier van het Hoog Militair Gerechtshof is degene die in eerste instantie de zaak onderzoekt en bepaalt of de verdachte al dan niet aanvankelijk in arrest moet worden gesteld of gehouden. De officier is tevens bevoegd om, als blijkt dat de zaak buiten de rechter om kan worden afgedaan, de strafmaat te bepalen van de verdachte. Hierbij kan de officier ook de CZM aanwijzingen geven om een bepaald persoon te vervolgen. De adviseurs stelden het idee voor om de Landvoogd hetzelfde recht te geven als de commanderende officier, het geven van aanwijzingen aan de CZM om een bepaald persoon in de vervolging te betrekken.¹⁶⁴

Kortom, Van Mook mocht nu personen aanwijzen naar wie de CZM een strafrechtelijk onderzoek moest doen. Hoe reageerde Van Mook hierop? De landvoogd was niet blij met dit besluit. Eric van Boetzelaer zond daarom op last van de landvoogd een brief aan Jonkman. Van Boetzelaer en Van Mook vonden dat de landvoogd geen bevoegdheden had met betrekking tot het vervolgingsbeleid omdat de procureur-generaal bij het (civiele) hooggerechtshof niet bevoegd was om opdrachten te geven aan de marineautoriteiten. Als Van Mook die bevoegdheden wel zou krijgen, zouden de verhoudingen erg krom trekken. Hoewel zij meenden dat in de praktijk dit gebrek aan bevoegdheden wellicht wel op te lossen was, vonden zij het vooralsnog niet wenselijk met het oog op de gevoeligheid van de Koninklijke Marine.¹⁶⁵

Jonkman sloeg de argumenten van Van Mook en Van Boetzelaer in de wind. Hij ging niet mee in het beroep dat de heren deden op de beperkte bevoegdheden van de procureur generaal bij het hooggerechtshof en de 'gevoeligheid' van de mariniersbrigade. De minister schreef vervolgens aan Batavia:

'De bevoegdheden van de Landvoogd worden mijns inziens in eerste instantie bepaald door het voorschrift van artikel 137 der Indische Staatsregeling, een verbod van tussenkomst voor de Regering inhoudende in zaken van justitie. Naar te deze aanzien mag worden aangenomen, heeft dit verbod een beperkte strekking in zover dat het betrekking heeft op tussenkomst in de rechtspraak, derhalve in de rechterlijke bemoeienissen zelve, zodat het zich niet uitstrekt tot het vervolgingsbeleid met inbegrip van het Openbaar Ministerie. Voor dit

¹⁶⁴ NA, 2.13.72/93: 'advies rapport ministerie van Overzeese Gebiedsdelen inzake vervolgingsbeleid', Den Haag, 23 december 1947.

¹⁶⁵ NA, 2.13.72/93: 'Van Mook aan Jonkman: No. 4480/APOJ/Geh.', Batavia, 31 december 1947.

vervolgingsbeleid van de Regering kan het geen verschil uitmaken of het betreft een strafvervolging tegen militairen of tegen burgers.¹⁶⁶

Jonkman stelde hier zodoende dat de landvoogd zich inderdaad niet bezig moest houden met de rechtspraak. Maar het aanwijzen van de te vervolgen personen, daarvoor achtte Jonkman de landvoogd wel bevoegd. De minister vond het in dit geval weinig verschil uitmaken of die personen nu militairen waren.¹⁶⁷

Jonkman besloot zijn schrijven met de vraag aan Van Mook of hij dienovereenkomstig naar het verzoek wilde handelen. Daaraan voegde de minister dreigend toe dat indien het mocht voorkomen dat de CZM niet de gewenste medewerking zou verlenen, Jonkman deze kwestie ter sprake zou brengen bij zijn ambtgenoot van het ministerie van Marine.¹⁶⁸

Hoewel de mariniersbrigade allerminst tevreden was met de beslissingen die op het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen werden genomen, voelden zij zich toch genoodzaakt – of gedwongen – om mee te werken aan het verzoek van Jonkman. Dat blijkt uit de brief die het hoofd van de personeelsafdeling van de mariniersbrigade stuurde aan de commandant der zeemacht in Nederlands-Indië (CZMNI), Albertus Samuel Pinke. Het afdelingshoofd, Willem van Lier, was van mening dat de landvoogd de beleidskwestie goed begreep, in tegenstelling tot de minister van Overzeese Gebiedsdelen. Met name zette de opmerking van Jonkman kwaad bloed, dat het voor het vervolgingsbeleid van de Indische regering geen verschil kan uitmaken of het militairen of burgers betreft. Hij begreep Jonkmans gedachtesprong niet en vond dat deze zeker te ver ging, omdat het de zeemacht betrof.¹⁶⁹

Afgezien daarvan had Van Lier wel enigszins begrip voor de wens van de regering om zich in de zaak te mengen. Zo stelde hij: 'Ik kan er voor voelen, dat in belangrijke zeemachtstrafzaken, die het regeringsbeleid raken (...), een zekere samenwerking bestaat tussen de Indische Regering en CZMNI.¹⁷⁰ Van Lier adviseerde Pinke daarom om grotendeels mee te gaan in de wensen van Jonkman, maar dan wel op dusdanige manier waarbij zijn gezag als CZMNI niet beschadigd werd. Op deze wijze voorzag Jonkman er in dat Van Mook

¹⁶⁶ NA, 2.13.72/93: 'Jonkman aan Van Mook Letter A 3/No.23', Den Haag, 16 januari 1948.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ NA, 2.13.72/93: 'Jonkman aan Van Mook Letter A 3/No.23', Den Haag, 16 januari 1948..

¹⁶⁹ 2.13.72/93: 'Van Lier aan Pinke; beleidskwestie', Batavia, 28 januari 1948.

¹⁷⁰ Ibidem.

in het geval van de Bondowoso affaire aan Pinke personen mocht aanwijzen naar wie de CZMNI een strafrechtelijk onderzoek zou verrichten.¹⁷¹

Het kabinet nam in dit geval vergaande maatregelen. Jonkman zocht manieren om de bevoegdheden van de landvoogd uit te breiden zodat hij zich met de militaire strafzaken kon bemoeien. Voor Jonkman maakte het niet uit dat Van Mook en de marineautoriteiten niet blij waren met zijn beslissingen. Van Mook moest doen wat Jonkman zei en als de marineautoriteiten dit niet accepteerden, zou Jonkman dit ter sprake brengen bij de minister van Marine. De bemoeienis van Den Haag reikte zo diep tot in Batavia.

Van december tot augustus liep het eerste onderzoek tegen de betrokken militairen. Op 3 augustus 1948 deed de krijgsraad te Soerabaja uitspraak over de zaak. In totaal moesten veertien mariniers zich verantwoorden voor hun gedrag en werd hen dood door schuld ten laste gelegd. De krijgsraad sprak dertien mariniers vrij. Jippes was schuldig: hij moest één maand in hechtenis. De procureur-fiscaal kon voor dertien van de gedaagden geen causaal verband aantonen.¹⁷²

Het was de Nederlandse regering niet gelukt om de verantwoordelijke militairen, ten tegenover de internationale gemeenschap, op gepaste wijze te straffen. De procureur-fiscaal was het in elf gevallen niet eens met de beslissing van de krijgsraad en tekende beroep aan waardoor de zaak voor het Hoog Militair Gerechtshof zou verschijnen. Bijna een jaar na de affaire, op 20 november 1948 deed het Hoog Militair Gerechtshof een nieuwe uitspraak. Jippes kreeg nu vier maanden en twee weken. Kapitein Zantman, die op last van Van Den Dorpe en Van Der Hardt Aberson de goederenwagons besteld had, kreeg drie maanden gevangenisstraf. Gits kreeg in het hoger beroep twee maanden gevangenisstraf. Van Den Dorpe kreeg ditmaal acht maanden gevangenisstraf opgelegd. Het gerechtshof vond dat de luitenant een ontstellend gebrek aan zorg had voor het transport waar hij verantwoordelijkheid voor droeg. De overige beklaagden, die met de bewaking tijdens de reis waren belast, kregen elk drie maanden gevangenisstraf opgelegd.¹⁷³ Herman van der Hardt Aberson wist de dans te ontspringen. Bij beide strafzaken is hij buiten schot gebleven.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² *Het Dagblad: uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia*, 4 augustus 1948.

¹⁷³ *De Excessennota*, bijlage 7, pp. 143-144.

4.3 Maatregelen in de Peniwen affaire: de interdepartementale commissie

In de afwikkeling van de Peniwen affaire is de passieve houding van het kabinet Schermerhorn-Drees opvallend. Vlak nadat het kabinet kennis nam de Nederlandse wreedheden, besprak het kabinet de affaire in de ministerraadsvergadering van 24 maart 1949. De ministers vonden met name dat het persbureau van de Nederlands Hervormde Kerk ongecontroleerde berichten had gepubliceerd en uitten hier hun ongenoegen over.¹⁷⁴ De ministers bespraken niet welke vervolgstappen zij zouden nemen. Dit vormt een schril contrast met de houding van kabinetten in de hiervoor besproken affaires.

De Kamervragen van Van de Wetering motiveerden minister Maarseveen om zich toch met de kwestie te bemoeien. Op 9 april 1949 seinde Maarseveen aan Louis Beel – hij was nu Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon – dat hij vanwege de vragen van het Kamerlid, met betrekking tot de Peniwen affaire, telegrafische inlichtingen verzocht. Maarseveen vroeg onder meer of het bericht van Aneta van 29 maart juist was, dat de legercommandant opdracht had gegeven om een uitvoerig onderzoek te doen en waarbij de onderzoekscommissie interdepartementaal zou zijn. Hij besloot zijn bericht met de vraag of Beel een globale schatting kon geven wanneer het onderzoek beëindigd zou zijn.¹⁷⁵

Bij de Pesing en Bondowoso affaire hadden Logemann en Jonkman er persoonlijk op toegezien dat de autoriteiten in Batavia voldoende maatregelen troffen met betrekking tot de onderzoeken naar de misstanden. Logemann en Jonkman mengden zich als ministers van Overzeese Gebiedsdelen veel actiever in de militaire kwesties. In het geval van de Peniwen affaire deed het kabinet, of de minister van Overzeese Gebiedsdelen, vrij weinig. In de archieven zijn geen documenten gevonden waaruit blijkt dat Maarseveen Beel of het leger gebod een onderzoekscommissie in te stellen. Voor zover duidelijk is, heeft Maarseveen alleen om inlichtingen verzocht bij Beel omtrent de stand van zaken en nam de minister zelf geen maatregelen. Hij liet het onderzoek over aan de autoriteiten van Batavia.

Waarschijnlijk heeft die passieve houding in de Peniwen affaire te maken met het door het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen uitgegeven perscommuniqué van 11 maart 1949. In het communiqué stelde het ministerie dat, na de vele berichten in de pers in januari 1949 over vermeende wreedheden, het ministerie aan de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon in Indonesië telegrafisch heeft verzocht om een objectief, grondig en gestreng

¹⁷⁴ NA, notulen ministerraadsvergadering, 24 maart 1949.

¹⁷⁵ NA, 2.13.132/1332: 'Maarseveen aan Beel', 9 april 1949.

onderzoek in te stellen. De beschuldigingen die na het communiqué in de pers verschenen zijn daarom doorverzonden naar Batavia. Deze beschuldigingen zouden de autoriteiten aldaar ook in het onderzoek meenemen.¹⁷⁶ Het kabinet Drees-Van Schaik zorgde er zo voor dat Den Haag niet meer hoefde te bemiddelen in onderzoeken naar Nederlandse misstanden. De autoriteiten in Batavia droegen nu alle verantwoordelijkheid voor onderzoek naar de excessen.

Diverse leden van de Tweede Kamer waren het niet eens met de houding van het kabinet ten aanzien van de berichten over excessen. De CPN diende een motie in, waarin de Kamerleden voorstelden om een onafhankelijke commissie te benoemen die de Nederlandse 'wreedheden' moesten onderzoeken. Zoals bijna altijd het geval was, stemde de rest van de Kamer tegen de motie van de CPN.¹⁷⁷ Dat wil niet zeggen dat de rest van de Kamer het niet eens was met de visie van de CPN. Frans Goedhart (PvdA) en Schermerhorn meenden ook dat autoriteiten in Batavia niet de juiste instanties waren om de onderzoeken naar 'excessen' te verrichten.¹⁷⁸

Jonkman, nu Tweede Kamerlid voor de PvdA, stelde daarom voor om een aantal Nederlandse juristen naar Indonesië te sturen zodat zij de autoriteiten konden helpen met het onderzoek. Door het ongenoegen van de Kamer ten aanzien van de afhandeling van klachten over 'geweldsexcessen' besloot de regering daarom in te stemmen met Jonkmans voorstel.¹⁷⁹ Het kabinet zond de juristen C. van Rij en W.J.H. Stam naar Indonesië, om de autoriteiten in Batavia bij te staan in de onderzoeken naar de 'geweldsexcessen'. Van Rij en Stam zouden zich uiteindelijk ook nog kort buigen over de Peniwen affaire.

Tegen deze politieke achtergronden in Den Haag speelde het interdepartementale onderzoek naar de oorlogsmisdaden in Peniwen. Door de oorlogsomstandigheden in Oost-Java, vlak na de Tweede Politie Actie, was het voor de commissie erg moeilijk om de belangrijkste getuigen te horen. Op 23 april zond Spoor aan Beel een brief waarin hij stelde dat de Indonesische verzetslieden burgergetuigen uit Peniwen geëvacueerd waren. Spoor voegde hieraan toe dat deze omstandigheid een 'zeer sterke aanwijzing vormde voor het zuiver republikeins propagandistisch karakter'.¹⁸⁰ De republikeinen zouden vaker dit soort

¹⁷⁶ *De Excessennota*, bijlage 12, 173.

¹⁷⁷ *HTK 1948-1949*, 17 mei 1949, 1471.

¹⁷⁸ *De Excessennota*, bijlage 12, 171-172.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ NA, 2.13.132/1332: 'Geheim schrijven Spoor aan Beel', Batavia, 23 april 1949.

acties hebben uitgehaald. Volgens Spoor maakten de republikeinen het Nederlandse leger het met voorbedachte rade onmogelijk om de waarheid vast te stellen met betrekking tot de gemelde geweldincidenten. De republikeinen zouden dit vaker gedaan hebben, 'zodat het beoogde propagandistisch effect der beschuldigingen volkomen tot zijn recht kan komen'.¹⁸¹

Ondanks deze moeilijkheden kon de commissie wel vaststellen dat een Nederlandse militair ten minste vier mensen zonder rechtvaardige reden had vermoord. In Peniwen hadden dus inderdaad 'wreedheden' plaatsgevonden. Procureur-generaal Mr. Mertens onderschreef de meningen van de commissie. Ook hij erkende dat de verklaringen van de burgers uit Peniwen betrouwbaarder zijn dan de verklaringen van de militairen. De procureur-generaal achtte het echter vrijwel onmogelijk dat de autoriteiten de daders konden traceren.¹⁸²

Tony Lovink had Beel inmiddels vervangen als Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon. Lovink zond de adviezen van de procureur generaal door aan Maarseveen. Lovink schreef aan de minister dat hij de het eens was met de aangevoerde gronden van de jurist en stelde daarom voor om de zaak te seponeren. Evenwel zou Lovink ervoor zorgen dat Van Rij en Stam het dossier in handen zouden krijgen. De juristen moesten dan beoordelen of de zaak bezien moest worden.¹⁸³ Van Rij en Stam brachten hierop een bezoek aan Peniwen. Ook voor hun was het niet mogelijk om de gewenste uitvoering aan het onderzoek te geven. Dominee Martadipoero en andere burgergetuigen waren nog altijd niet in Peniwen aanwezig. Hoewel zij dus ter plaatste niet de belangrijkste burgergetuigen hebben gehoord, stelden de juristen dat zij de conclusies van het rapport onderschreven. De dader of daders van de Peniwen affaire bleven zo onbestraft.

Maarseveen had zich zo, zeker in vergelijking met hoe Logemann en Jonkman handelden ten aanzien van de eerdere affaires, zeer passief opgesteld. Veel meer dan het verzoeken om inlichtingen deed hij niet. De verantwoordelijkheid over de onderzoeken naar excessen had hij volledig overgedragen aan Batavia.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² NA , 2.13.132/1332: 'Schrijven van de procureur-generaal Kartodirdjo aan Beel', Batavia, 25 oktober 1949.

¹⁸³ NA , 2.13.132/1332: 'Schrijven van Beel aan Maarseveen', Batavia, 16 november 1949.

Conclusie

De dominante visie in de literatuur over de Nederlandse politieke verantwoordelijkheid voor de oorlogsmisdaden is dat de Nederlandse regering weinig kon doen of weinig wilde doen om de door Nederlandse militairen gepleegde oorlogsmisdaden te voorkomen of te bestraffen. Dit onderzoek trekt deze visie in twijfel en heeft zich daarom gericht op de vraag of de opeenvolgende kabinetten in de jaren 1945-1949 hun verantwoordelijkheid hebben genomen, wetend dat Nederlandse militairen oorlogsmisdaden pleegden. Aan de hand van drie casus en de vragen naar tijdgeest, openheid en maatregelen is het antwoord op deze vraag onderzocht.

Het Nederlandse militaire geweld zorgde al tijdens de onafhankelijkheidsoorlog voor kritische geluiden in zowel de Nederlandse als de internationale samenleving. Deze kritische geluiden komen voort uit het feit dat er in de jaren 1945-1949 – vlak na de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog – sprake was van een almaar groeiende bewustwording van humanitaire principes en waarden. In Nederland speelde deze bewustwording echter geen grote rol in de bevordering van humanitaire waarden binnen het buitenlandsbeleid.¹⁸⁴ Waar de bevordering van humanitaire waarden in het Nederlands buitenlandbeleid al geen grote rol speelde, was dat al helemaal niet het geval in het Nederlands-Indisch beleid, wat ze immers als een interne kwestie beschouwden.

De Nederlandse ontkenning van een oorlogssituatie in Nederlands-Indië betekende, juridisch gezien, dat de internationale regelgeving omtrent humanitair oorlogsrecht niet van toepassing was op de burgers en ‘krijgsgevangenen’ of verzetslieden in de overzeese gebieden. Nederland was niet in oorlog met Nederlands-Indië, maar had een intern, door ‘terroristen’ of ‘extremisten’ met hun verzetsdaden aangewakkerd conflict. De twee grootscheepse militaire operaties in Nederlands-Indië waren zo geen oorlogen, maar ‘politieone acties’ om de ‘orde te kunnen handhaven’.

Dat wil echter niet zeggen dat het Nederlandse leger nu onverstoort wreedheden kon plegen tegen militante groeperingen of de lokale bevolking. Integendeel juist, de kritische geluiden vanuit de nationale pers en de internationale samenleving klonken door de jaren heen steeds luider. Dat begon al tijdens de dekolonisatieoorlog. Het parlement, de

¹⁸⁴ Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, 28.

pers en de Verenigde Naties stelden de regering meerdere malen aansprakelijk voor misstanden tijdens de oorlog.

De politieke houding van de opeenvolgende kabinetten ten aanzien van de Indonesische kwestie kenmerkte zich door een onvereenigbaar dilemma. Enerzijds wilde de Nederlandse regering de koloniale relaties vernieuwen en anderzijds wilde het vast blijven houden aan de koloniale aspiraties. Dit dilemma is grotendeels te wijten aan het feit dat het koloniale gedachtegoed nog teveel verankerd zat in de Nederlandse samenleving. Maar Nederland zag ook in dat, als het nog enige invloed in de overzeese gebieden wilde behouden, zij de koloniale banden moest vernieuwen.

Hierin schuilde ook de tegenstelling tussen de KVP en de PvdA. De KVP wilde ten koste van alles Nederlands-Indië behouden en de PvdA wilde ten koste van alles een oorlog voorkomen. De tegenstelling tussen deze twee partijen was ook goed merkbaar in het Nederlands-Indonesische beleid. De KVP was, in tegenstelling tot de PvdA, voorstander van een harde lijn. Deze harde lijn was vooral zichtbaar in het kabinet Drees-Van Schaik. De KVP had toen alle belangrijke posten in het Indonesiëbeleid overgenomen.

In vergelijking met de dekolonisatieprocessen van de Fransen en de Britten was de Nederlandse gedachte om een geleidelijke dekolonisatie op te leggen niets nieuws. De Fransen en de Britten hadden vergelijkbare processen toegepast in hun overzeese gebieden. Een groot verschil echter is dat de Britten, in tegenstelling tot de Fransen en de Nederlanders, op tijd de realiteit aanvaardden en een spoedige soevereiniteitsoverdracht mogelijk maakten. Het Nederlandse en Franse dekolonisatieproces ging op dat gebied met meer weerstand en geweld gepaard.

Doordat de Nederlandse regering besloot om over te gaan tot 'politieele acties' zette de regering de Nederlands-Indonesische kwestie op agenda van de Veiligheidsraad. Vanaf het moment dat de Eerste Politieele Actie plaatsvond ging de internationale gemeenschap zich met het Nederlands-Indonesisch conflict bemoeien. Nederland leidde hierdoor gezichtsverlies en voelde zich daarom ook gedwongen om verdergaande concessies te doen aan de Indonesische Republieken. Na de Tweede Politieele Actie was de oplossing voor het Nederlands-Indonesisch conflict prioriteit geworden voor de Verenigde Naties. De Veiligheidsraad stelde nu een ultimatum voor de soevereiniteitsoverdracht. Aan het einde van het conflict zou nogmaals duidelijk worden hoe groot die tegenstelling tussen

de PvdA en KVP eigenlijk was. De KVP bleef vasthouden aan een harde lijn jegens Indonesië, de PvdA besloot zich neer te leggen bij de eisen van de Verenigde Naties.

Uit de affaires is gebleken dat de partijachtergrond van de ministers van Overzeese Gebiedsdelen een belangrijke rol heeft gespeeld bij de afhandeling van de affaires. In zowel de Pesing affaire als de Bondowoso affaire was de minister van Overzeese Gebiedsdelen een minister van PvdA-huize. De PvdA was – in vergelijking met de KVP – voorstander van een mildere lijn tegenover de Indonesische kwestie. In de Peniwen affaire speelde de KVP een veel grotere rol, met Beel in Batavia en Maarseveen als minister van Overzeese Gebiedsdelen.

Het kabinet Schermerhorn-Drees en het kabinet Beel hebben in de Pesing affaire en de Bondowoso affaire openheid nagestreefd. De PvdA-ministers Logemann en Jonkman hebben tijdens de affaire geen informatie onthouden aan het parlement. Minister Maarseveen en het kabinet Drees-Van Schaik hebben in tegenstelling tot de vorige kabinetten geen openheid nagestreefd. Aan Maarseveen was gevraagd of hij de onderzoeksresultaten van de commissie wilde delen met de Kamer. Na zorgvuldig onderzoek van de archieven is gebleken dat Maarseveen het rapport of de conclusies daarvan niet heeft gedeeld.

Volgens de *Excessennota* beperkten de bevoegdheden van de minister(s) van Overzeese Gebiedsdelen zich tot het verzoeken om inlichtingen en het informeren van de Kamer. Uit dit onderzoek is gebleken dat de ministeriële verantwoordelijkheden zich verder strekten dan hetgeen de nota veronderstelt. Op de vraag of de kabinetten voldoende maatregelen hebben getroffen is het antwoord dat het kabinet Schermerhorn-Drees en het kabinet Beel wel voldoende maatregelen hebben getroffen. De maatregelen die de ministers Logemann en Jonkman troffen gingen verder dan alleen het vragen om inlichtingen of een lichte bemoeienis met de affaire. Deze ministers hebben zich verregaand bemoeid met de onderzoeken naar de oorlogsmisdaden. Logemann deed dat door zich te bemoeien met de instelling en de samenstelling van de commissie. Jonkman mengde zich met de affaire door Van Mook uitgebreide bevoegdheden te geven zodat hij zich nu kon bemoeien met het vervolgingsbeleid van de marine. De houding van het kabinet Drees-Van Schaik en van minister Maarseveen zijn hierin een schril contrast. Minister Maarseveen heeft niet veel meer gedaan dan om inlichtingen verzoeken. Het kabinet Drees-Van Schaik heeft de

verantwoordelijkheid over de onderzoeken naar excessen volledig overgedragen aan Batavia.

Voorts is het opvallend dat in de Bondowoso affaire de meest vergaande maatregelen zijn getroffen. De Bondowoso affaire speelde vlak na de Eerste Politie Actie. Kort daarvoor waren ook de oorlogsmisdaden in de Zuid-Celebes affaire in beeld gekomen van de buitenwereld. Het kabinet Beel had er baat bij als zij de affaire, ten aanzien van de internationale gemeenschap, op de juiste wijze zou afhandelen. De opinie van de internationale gemeenschap speelde zo een rol in hoe Nederland de affaire afhandelde.

De tijdgeest in de jaren 1945-1949 kenmerkte zich dus door een onverenigbaar dilemma op het gebied van het vernieuwen van de koloniale relaties enerzijds en het behoud van oude koloniale waarden anderzijds. Daarnaast speelde de ontkenning van de oorlogssituatie om zo de invloed in Nederlands-Indië te behouden en internationale bemoeienis af te wenden. Als ik de handelwijze van de kabinetten in deze context plaats, kan ik concluderen dat de ministers Logemann en Jonkman juist en adequaat gehandeld hebben ten aanzien van de oorlogsmisdaden. Logemann en Jonkman zijn in dat opzicht progressief geweest voor hun tijd. Zij streefden immers openheid van zaken na en trachtten maatregelen te nemen om de daders te bestraffen. De denkwijze van de KVP-gezagsdragers was daarentegen behoudend en komt in grote mate overeen met de tijdgeest. Maarseveen en Beel gaven geen openheid van zaken en namen niet voldoende maatregelen om de oorlogsmisdaden te bestraffen.

Op de vraag of de kabinetten hun verantwoordelijkheid hebben genomen kan ik deels bevestigend antwoorden. In de Pesing affaire en de Bondowoso affaire hebben Logemann en Jonkman openheid betracht en vergaande maatregelen getroffen. In de Peniwen affaire heeft Maarseveen daarentegen geen openheid van zaken gegeven en geen maatregelen getroffen. De heersende visie in de literatuur dat Den Haag zijn verantwoordelijkheid niet kon of niet wilde nemen is daarom grotendeels onjuist. Den Haag was niet geheel machteloos. Zoals blijkt uit de houding van Logemann en Jonkman hadden zij goed contact met Van Mook. Als Den Haag Van Mook opdrachten gaf voldeed hij hier grotendeels aan. Volgens de literatuur bemoeilijkten de militaire instanties of de oorlogsomstandigheden onderzoeken naar oorlogsmisdaden. Uit dit onderzoek is gebleken dat dit beeld wel juist is. De militaire instanties lagen inderdaad dikwijls dwars en openheid van zaken hoorde niet tot hun bedrijfscultuur van defensie.

Het beeld dat de Nederlandse regering berichten over oorlogsmisdaden tegensprak, ontzenuwde of in de doofpot stopte, om bijvoorbeeld nationale en internationale politieke steun te houden voor de militaire interventie in Indonesië, is grotendeels onjuist. Uit twee van de drie affaires die in deze studie zijn onderzocht is niet gebleken dat de regering berichten tegensprak of ontzenuwde. Uit dit onderzoek is zelfs gebleken dat nationale en internationale steun voor de militaire interventie in Indonesië een motivatie was voor Logemann en Jonkman om adequaat op te treden tegen de oorlogsmisdaden.

Bibliografie

Bronnen:

Nationaal Archief:

2.02.05.02: Notulen ministerraad 1945-1975

2.10.14 : Archief van de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde archieven.

2.10.17: Archief van de Procureur-Generaal bij het Hoogerechtshof Ned.Indië 1945-1950.

2.10.36.02: Archief van het ministerie van Koloniën.

2.13.132: Archief van het ministerie van Defensie.

3.13.72: Archief van de Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië.

Kranten:

De Waarheid.

De Tijd.

De Baanbreker.

Het Dagblad: uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia.

Bronnenuitgaven:

De Excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950, ingeleid door Jan Bank (Den Haag 1995 [1969])

De Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1945-1949, delen 1 t/m 13, S.L. van der Wal, ed.; P.J. Drooglever, M.J.B. Schouten, ed. (via Huygens Instituut).

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1945-1949 (via www.statengeneraaldigitaal.nl).

Internet:

NPO, 'Interview Joop Hueting (1969)', (versie 22 oktober 2015) http://www.npo.nl/interview-joop-hueting/22-10-2015/WO_VPRO_2344733 (23 december 2015).

NPO, 'Koningin Wilhelmina belooft onafhankelijkheid', (versie onbekend) <http://www.npogeschiedenis.nl/speeches/nederlandsespeeches/fascisme-en-wo2/7-december-Rede-van-Koningin-Wilhelmina-via-Radio-Oranje.html> (13-01-2016)

Rijksuniversiteit Groningen/Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): 'Programma's Tweede Kamerverkiezingen 7 juli 1948' (20 april 2014) http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/themas/vp/tk/per_jaar (4 januari 2016).

Illustraties:

www.npo.nl.
Collectie Tropenmuseum.
bondowosociety.wordpress.com.

Literatuur:

Bank, J., *Katholiek en de Indonesische revolutie* (proefschrift Amsterdam 1983).

Blessing, M., 'Wilhelmina preekt de revolutie', *Historisch Nieuwsblad* 10 (2013).

Budding, R.P., *Beheersing van geweld. Het optreden van de Nederlandse landstrijdkrachten in Indonesië 1945-1949* (De Bataafsche leeuw 1996).

Coolen, G.L., *Humanitair Oorlogsrecht* (Deventer 1998).

Daalder, H., *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004).

Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlands imperium in Azië* (Amsterdam 2000).

Doorn, J.A.A. van en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: over het Nederlands-Indonesische conflict* (Rotterdam 1970).

Giebels, L.J. *Beel van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (proefschrift 1995 Universiteit Nijmegen).

Gouda, F. en Thijs Brocades Zaalberg, *American Visions of the Netherlands East Indies/Indonesia. US Foreign Policy and Indonesian Nationalism 1920-1949* (Amsterdam 2002).

IJzereef, W., *De Zuid-Celebes Affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984).

Jong, J.J.P. de, *Diplomatie of Strijd. Het Nederlands beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947* (Amsterdam 1988).

Herman, J., 'Internationale organisaties en de rechten van de mens. Een historische analyse', in: M. Kuitenbrouwer en M. Leenders ed., *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Utrecht 1996).

Houben, V., 'A torn soul: The Dutch public Discussion on the Colonial Past in 1995' *Indonesia* (1997 Cornell University).

Langeveld, H., *De man die in de put sprong* (Amsterdam 2014).

Lauren, P.G., 'From impunity to accountability: forces of transformation and the changing international humanitarian context', in: Ramesh Thakur en Peter Malcontent ed., *From sovereign impunity to international accountability* (United Nations University Press 2004) 15-41.

Lorenz, C., 'De Nederlandse koloniale herinnering en de universele mensenrechten. De casus Rawagedeh', *Tijdschrift voor geschiedenis* 128, 1, (2015) 109-130.

Liempt, A., *De lijkkentrein; Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden* (1997 Nieuwegein).

Luttikhuis, B., 'Juridisch afgedwongen excuses. Rawagedeh, Zuid-Celebes en de Nederlandse terughoudendheid', *BMGN – Low Countries Historical Review* volume 129-4 (2014) 92-105.

Maar, R. van der en Hans Meijer, *Herman van Roijen 1905-1991. Een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013).

MacMillan, R., *The British occupation of Indonesia 1945-1946. Britain, The Netherlands and the Indonesian revolution* (Routledge 2005).

Malcontent, P., *Op kruistocht in de Derde Wereld. Reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1998).

Moor, J. de *Generaal Spoor: triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011).

Morriën, J., *Indonesië los van Holland: De CPN en de PKI in hun strijd tegen het Nederlands kolonialisme* (Pegasus 1982).

Raben, R., 'On genocide and mass violence in Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14, 3-4 (2012).

Romijn, P., 'Learning on "the job": Dutch war volunteers entering the Indonesian war of independence, 1945-46', *Journal of genocide research* 14, 3-4 (2012) 317-336, aldaar 318.

Scagliola, S., *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

Schouten, T., *Dwaalsporen: oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië, 1945-1949* (Zutphen 1995).

Smit, H., *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006).